

De bijbelse geschiedenis in glas Een geschreven beeldprogramma voor een reeks glasramen in de pandgang van het klooster Scheut (circa 1515)

Yvonne Bleyerveld, m.m.v. Robert Stein*

Dr. Yvonne Bleyerveld was jarenlang als docent en onderzoeker werkzaam bij de vakgroep Kunstgeschiedenis van de Vrije Universiteit in Amsterdam en werkt nu aan een bestandscatalogus vroege Nederlandse tekeningen voor Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam

In het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel bevindt zich een vroegzestiende-eeuws handschrift dat afkomstig is uit het klooster Scheut.¹ Dit klooster was in 1456 gesticht op een plek waar bij een Mariabeeldje wonderen plaatsvonden.² Rond 1580 werd het op enkele gebouwen na verwoest als gevolg van politieke en religieuze onrusten.

Het handschrift, dat voor ongeveer tachtig procent in het Middennederlands en voor twintig procent in het Latijn geschreven is, bestaat uit twee delen: een lijst van overledenen van de kloostergemeenschap Scheut, een zogenaamd *Obituarium*, en een beschrijving van ruim negentig glas-in-loodramen die bestemd waren voor de zestiende-eeuwse

* Dit artikel is het resultaat van een masterwerkcollege kunstgeschiedenis dat in het najaar van 2007 werd gehouden aan de Vrije Universiteit Amsterdam onder leiding van Yvonne Bleyerveld. Deelnemers waren Rianneke Jelles, Laura Lotti, Merel Munne, Laura Overpelt, Pauline Sepers, Jacqueline van der Spek. Gezamenlijk analyseerden zij het 'beeldprogramma Scheut'. Ieder schreef vervolgens een deel van dit artikel. Bleyerveld en Sepers verzorgden de redactie, Bleyerveld was verantwoordelijk voor de eindredactie. Onze dank gaat uit naar Robert Stein (Universiteit Leiden), die zijn annotaties van het 'beeldprogramma Scheut' ter beschikking stelde en daarmee ons onderzoek mogelijk maakte. Bovendien schreef hij de paragraaf 'glasramen met de kartuizer iconografie', op basis van zijn eigen onderzoek. Daarnaast bedanken we Yvette Bruijnen (Rijksmuseum Amsterdam), Koen Goudriaan (Vrije Universiteit Amsterdam), Mario Damen, Liesbeth Zuidema en Zsuzsanna van Ruyven-Zeman.

1 Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245. Het handschrift werd zo'n tien jaar geleden afgeschreven door Robert Stein

2 Zie over de stichting van het klooster de bijdrage van Robert Stein in deze bundel.

pandgang van het klooster Scheut.³ Het is dit tweede deel van het handschrift, de beschrijvingen en het iconografische programma van de glasramen bestemd voor de pandgang, dat in dit artikel centraal zal staan. In het vervolg zal het gemakshalve worden aangeduid als het 'beeldprogramma Scheut'.

Kunsthistorisch is dit 'beeldprogramma Scheut' een bijzonder interessante bron, omdat een uitvoerige beschrijving als deze, van een vroegzestiende-eeuws beglazingsprogramma bestaande uit ruim negentig glasramen, uniek is. Hoogstwaarschijnlijk was dit beeldprogramma bestemd als 'werkdocument' dat voorafging aan de daadwerkelijke productie van de glasramen voor de pandgang. Het 'beeldprogramma Scheut' is bovendien iconografisch interessant, omdat ieder glasraam meer voorstellingen omvat en in het plan precies aangegeven is waar welke voorstelling moest komen. Voorstellingen uit het Oude Testament vormen de hoofdmoot – in het totaal zijn er zo'n 275 oudtestamentische scènes gepland, drie per glasraam. Daarnaast is op ieder raam een scène uit het Nieuwe Testament ingetekend en zijn enkele ramen gewijd aan episodes uit de *Historia scholastica* van Petrus Comestor. Tenslotte bevatte een deel van de ramen episodes uit de geschiedenis van de kartuizerorde en het ontstaan van het klooster zelf.

Wie het beglazingsprogramma geschreven heeft, is niet bekend. Op basis van de hand waarin de beschrijvingen zijn opgetekend gaan we er voorsnog vanuit dat dit door één persoon gebeurd zal zijn, die het programma binnen een afzienbare tijd op papier zette. Wat betreft de datering kan gesteld worden dat het handschrift dateert van vlak vóór of in 1515. Uit een kroniek over het klooster Scheut, geschreven door de kroniekschrijver Jean Tourneur in 1562-1566, blijkt dat in het jaar 1515 Jan Micault, de ontvanger-generaal in de Habsburgse Nederlanden, begon met het verwerven van donaties voor glasramen in de pandgang. Tourneur vermeldt hierover:⁴

In den jaere XVe XV als den pandt was volmaect bij den eerweerdeghen heere Mathijs, prior, es een in't convent gecomen spaceren die eerweerdighe man Jan Micault, raedt des Conincks van Spaengen ende ontfanger generael van desen landen. Doer het ingeven van God, alsoe men hoept, heeft hij gewilt datter gelasen vensteren soude gemaect worden, ende den meesten deel heeft hij besorcht ende doen maken.

Volgens de boven geciteerde passage zou de pandgang in 1515 zijn voltooid ('volmaect'), maar verderop vermeldt Tourneur dat in de periode dat Mercurino de Gattinara in het klooster verbleef, van augustus 1517 tot begin mei 1518, de pandgang nog zeer 'imperfect' was. Toen werd met diverse geldschenkingen 'die helft van den pandt [...] volmaect'.⁵ Hier zou het dan gaan om 'd'ander zijde' van de pandgang. De pandgang was in 1515

3 Het formaat van het manuscript is 288 x 207mm. De band is samengesteld uit twee delen: het genoemde Obituarium dat uit 64 folia van 287 x 201mm bestaat en het decoratieprogramma voor de ramen van het klooster, bestaande uit 53 folia van 288 x 207mm. Op de perkamenten omslag is het zegel van het klooster afgedrukt.

4 J. Tourneur, *Historie van het Clooster van de Chatroesen tot Scheut by Brussel geadmitteert in de selve stadt int jaer 1454, 1562* (KB Den Haag, ms. 71 G 25 (894)). Zie voor dit citaat (met vertaling), de inspanningen van Jan Micault en het specifieke jaar 1515 ook de bijdrage van Mario Damen in deze bundel.

5 Idem, f. 137r., met dank aan Mario Damen. Zie voor het verblijf van Mercurino de Gattinara in het klooster de bijdrage van Damen in deze bundel.

dus allerminst voltooid maar men had toen waarschijnlijk wel het 'beeldprogramma Scheut' klaar, zodat Micault met dit plan potentiële schenkers voor de glasramen kon interesseren.

Er is tegenwoordig geen glas bekend dat uit de pandgang van het klooster Scheut afkomstig is, maar de zinsnede 'ende doen maken' uit het bovenstaande citaat van Tourneur doet vermoeden dat in ieder geval een deel van de glasramen uitgevoerd is.⁶ Bovendien geeft Tourneur een opsomming van 43 schenkers voor de glasramen in de pandgang, die in het totaal 44 ramen schonken.⁷ Mogelijk zijn dit de enige ramen die daadwerkelijk gemaakt zijn. Onderwerpen van deze ramen vermeldt Tourneur echter niet en we kunnen er dus niet zeker van zijn welke ramen dit waren.

Het 'beeldprogramma Scheut' is overigens niet de enige bron die resteert van het klooster Scheut.⁸ Belangrijke bronnen voor de vroege geschiedenis van het klooster zijn de verschillende stichtingskronieken. De eerste is van de hand van de Brusselse stadssecretaris Adriaen Dullaert, die rond 1471 zijn kroniek schreef.⁹ In 1480 werd zijn werk overgenomen door prior Marcel Voet (prior in 1475-1487), die Dullaerts kroniek bewerkte tot het *Liber Foundationis*.¹⁰ Op 8 november 1545 werd vervolgens de al genoemde Jean Tourneur door het klooster aangesteld om de historiografie van het convent te onderzoeken. Hij maakte in 1558 een Latijnse kopie van het zojuist genoemde *Liber Foundationis* en vulde deze aan met informatie over het klooster tot het jaar 1531.¹¹ Dat is de periode waarin het 'beeldprogramma Scheut' is geschreven. Tussen 1562 en 1566 vertaalde diezelfde Tourneur de kroniek in het Nederlands.¹² Tenslotte zijn er voor de geschiedenis van het klooster ná 1531 nog twee zeventiende-eeuwse bronnen voorhanden, geschreven door de Brusselse kartuizer Petrus de Wal (of Walleus) rond 1635 en door Jean-Baptiste de Vaddere uit 1691.¹³

Het deel van het Brusselse handschrift dat we hier aanduiden als het 'beeldprogramma Scheut' is nooit uitvoerig bestudeerd, al werd er door diverse auteurs melding van gemaakt.¹⁴ In dit artikel zal, na een korte introductie van het klooster Scheut, de

6 Zie voor bewaard gebleven glasramen uit de Zuidelijke Nederlanden uit de periode 1500-1550 *Corpus vitrearum - Belgique*, dl. II (J. Helbig, Brussel 1968), dl. III (J. Helbig en Y. Vanden Bemden, Gent 1974), dl. IV (Y. Vanden Bemden, Namen 1981) en dl. V (idem, Namen 2000).

7 Tourneur 1562, f. 134-136.

8 M. Soenen, 'Chartreuse de Scheut, à Anderlecht', in: Berlière, Delvaux, Persoons, Soenen, *Monasticon Belge*, T. IV, Province de Brabant, vol. 6 (Luik 1972), 1385-1427. Zie ook: R. Pottie, *Architectuur in dienst van een levenswijze. De kartuis van Scheut bij Brussel* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1977), 110-121.

9 Van Dullaerts *Origo sive exordium monasterii nostre Dominae de Gratia ordinis Carthusianisium iuxta Bruxellam in Schute* zijn vijf afschriften bewaard gebleven. Deze bevinden zich in de Oostenrijkse Nationalbibliotheek in Wenen (2 exemplaren), de Bibliothèque de l' Arsenal in Parijs, de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (18-eeuwse kopie) en in het Stadsarchief van Brussel. Zie Pottie 1977, 110-111.

10 Voor een uitgebreide bespreking van het *Liber Foundationis*: Pottie 1977, 118-120.

11 Het manuscript bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, hs. 5764.

12 Tourneur 1562. Zie ook Pottie 1977, 111.

13 P. de Wal (of Walleus), *Collectaneum rerum gestarum et eventuum Cartusiae Bruxellensis* (Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs. 7043-7048, II f. 39, geschreven rond 1635). Dit handschrift bestaat uit een verzameling mondelinge overleveringen, rekenboeken en besluiten van de generale kapittels en geeft informatie over de periode ná 1531. In 1691 schreef Jean-Baptiste de Vaddere een bewerking van eerdere bronnen schreef, zie J.B. de Vaddere, *Flos campi sive historia Cartusiae Bruxellensis*, 1691. Hiervan zijn twee exemplaren van bewaard gebleven.

14 J. Calbrecht, *Geschiedenis van het Genadeoord van O.L. Vrouw van Gratie te Scheut* (Brasschaat 1938), 50. Volgens Calbrecht zouden er in de pandgang 42 gebrandschilderde ramen aangebracht zijn en werd dit plan voor de glasramen in de zeventiende eeuw bewaard door Petrus de Wal. Soenen 1972, 1388 noemt het 'beeld-

volgende zaken worden behandeld: de beschrijvingen van de glasramen in dit 'beeldprogramma Scheut' (indeling van de glasramen en het aantal ramen), de functie van het handschrift, de verdeling van de ramen over de pandgang en de iconografie van de glasramen: het Oude en Nieuwe Testament en de geschiedenis van de kartuizerorde.

Het klooster Scheut

Het klooster Scheut werd gesticht op een grondgebied tussen Brussel en Anderlecht, waar rond 1449 een schaapherder een houten beeldje van Onze Lieve Vrouw in een boom gezet had en sindsdien bijzondere gebeurtenissen plaatsvonden. Scheut ontwikkelde zich tot een geliefd bedevaartsoord waar veel pelgrims kwamen bidden en donaties achterlieten. Het succes was zodanig dat men in 1450 besloot op deze plek een bedevaartskapel te bouwen.¹⁵ De stichting van het klooster vond plaats in 1456.¹⁶ In 1527, zo vermeldt Petrus de Wäl, was het klooster bewoond door negen kloosterlingen, met inbegrip van de prior Jean Meerhout.¹⁷ Tijdens zijn priorschap (1517-1550) werd de kerk naast het klooster voltooid. Te Scheut had men nu een bedevaartskapel (gebouwd 1450-1454 en aan de westkant uitgebreid vanaf 1455), een kleine kapel als bidplaats voor privé-missen (vanaf 1457 gebouwd ten noorden van de bedevaartskapel), negentien kloostercellen (bouwperiode van 1459-1526), een kloosterkerk (gebouwd vanaf 1469, ingewijd op 18 juli 1531) en de al genoemde pandgang (gedeeltelijk voltooid 1515). Daarnaast waren er gastenvertrekken en verschillende dienstgebouwen en was het hele complex ommuurd.¹⁸ Als gevolg van politieke en religieuze onrusten werd het klooster tijdens de jaren 1578-1580 in brand gestoken en op enkele gebouwen na met de grond gelijk gemaakt.¹⁹

Hoewel de kartuizerorde bekend staat om haar soberheid, moet het klooster Scheut een bijzonder rijk klooster geweest zijn, mede door schenkingen van leden van Bourgondische hof.²⁰ Zo stonden in de kleine bidkapel en in de uitbreiding van de bedevaartskapel – bestemd voor de biddende monniken – diverse altaren.²¹ Een van de aanwezige altaarstukken was een *Kruisiging* van Rogier van der Weyden.²² Met name de pandgang van Scheut moet bijzonder mooi geweest zijn – zelfs wanneer de glasramen

programma' een *calendarium* uit 1556. Pottie 1977, 112 spreekt van een necrologium en noemt het samen met de tekeningen van de glasramen in haar bronnenlijst. Volgens haar (p. 162) was er sprake van 44 uitgevoerde glasramen in de pandgang. Tenslotte maakt M. Damen, 'Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005), 140-200, melding van het handschrift (p. 160).

15 Calbrecht 1938, 10-12, 18.

16 Zie over de stichting van het klooster het artikel van Robert Stein in deze bundel.

17 Soenen 1972, 1406.

18 Pottie 1977, 139-146; Calbrecht 1938, 30-32.

19 Pottie 1977, p. 166; Calbrecht 1938, 55; I. Lecocq, *Les vitraux des anciens Pays-Bas. L'apport des fonds Goethals de la Bibliothèque royale de Belgique*, tent. cat. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, (Brussel 2002), 35.

20 Zie het artikel van Mario Damen in deze bundel. Zie voor kartuizers en de beeldende kunst ook R. van Luttervelt, 'Schilderijen met kartuizers uit de late 15^e en de vroege 16^e eeuw', *Oud Holland* 66 (1951), 75-92; L. Zuidema, 'Weerspiegeling van twee leefwerelden. Het Delftse kartuizerklooster en het drieluik met de familie Van Beesd', *Madoc* 18 (2004), 260-270.

21 Calbrecht 1938, 30-31.

22 Zie daarvoor het artikel van Liesbeth Zuidema in deze bundel.

slechts gedeeltelijk uitgevoerd waren. Zo schreef Jean Tourneur over de pandgang bij de voltooiing ervan in 1515: 'Opus magnificum et optimum' – grootse en buitengewoon prachtige bouw. Dit werd bevestigd door Petrus de Wal, die over de pandgang schreef: 'Ambitus in Scheut superabat omnes totius provinciae' – de pandhof van Scheut overtreft al de andere in de gehele provincie.²³ Misschien doelde hij daarmee op het kartuizerklooster van Leuven, dat ook een omvangrijke reeks glasramen in de pandgang had, eveneens daterend uit de eerste helft van de zestiende eeuw.²⁴

De glasramenreeks in de pandgang was overigens niet het enige gebrandschilderd glas dat er in Scheut te vinden was. Volgens Adriaan Dullaart waren ook in de vijftiende-eeuwse kapel gebrandschilderde glasramen aangebracht. Volgens Tourneur bevonden zich bovendien in de kerk dertien ramen met nieuwtestamentische thema's. Deze laatste ramen zijn van latere datum dan het glas in de pandgang – de nieuwe kerk werd in 1531 gewijd – voor zover dat tenminste uitgevoerd is.²⁵

De beschreven glasramen in het 'beeldprogramma Scheut': indeling en aantal

Omdat bij de verwoesting van het klooster Scheut ook de pandgang van het klooster verloren ging en we de (geheel of gedeeltelijk) uitgevoerde glasramen niet meer kennen, is een reconstructie van het iconografische programma en van de plaatsing van de ramen in de pandgang alleen mogelijk door de beschrijvingen van de ramen in het Brussels handschrift. Allereerst moet dan ook aandacht besteed worden aan die beschrijvingen zelf. Hoe werden de glasramen in het handschrift beschreven en hoeveel glasramen waren er op basis van deze tekst in de pandgang gepland?

In het 'beeldprogramma Scheut' wordt op iedere pagina de inhoud van één glasraam beschreven, schematisch weergegeven in een gotische omlijsting (afb. 1-2). Elk van de ruim negentig ramen is volgens een vast stramien opgebouwd. Ieder raam werd verdeeld in negen vakken, die bovendien veelal zijn onderverdeeld in een voorstelling en een begeleidende tekst eronder. Wij hebben ze hier voor de duidelijkheid genummerd 1 tot en met 9, met de onderverdeling beeld en tekst als a en b. Bovenaan, in vak 1a, met begeleidende tekst 1b, zijn episoden uitgebeeld die herinneren aan de stichting en de geschiedenis van de kartuizerorde en haar belangrijkste heiligen.²⁶ Vervolgens zijn de vakken 2a/2b en 3a/3b gevuld met bijbelcitaten en in sommige gevallen mogelijk met wapens van de schenkers. De vakken 4a, 5a en 6a zijn gereserveerd voor oudtestamentische voorstellingen, op enkele scènes na die gebaseerd zijn op de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor. Vanwege hun centrale plaats en hun enorme aantal (waarschijnlijk 94 ramen, dus dat betekent ruim 280

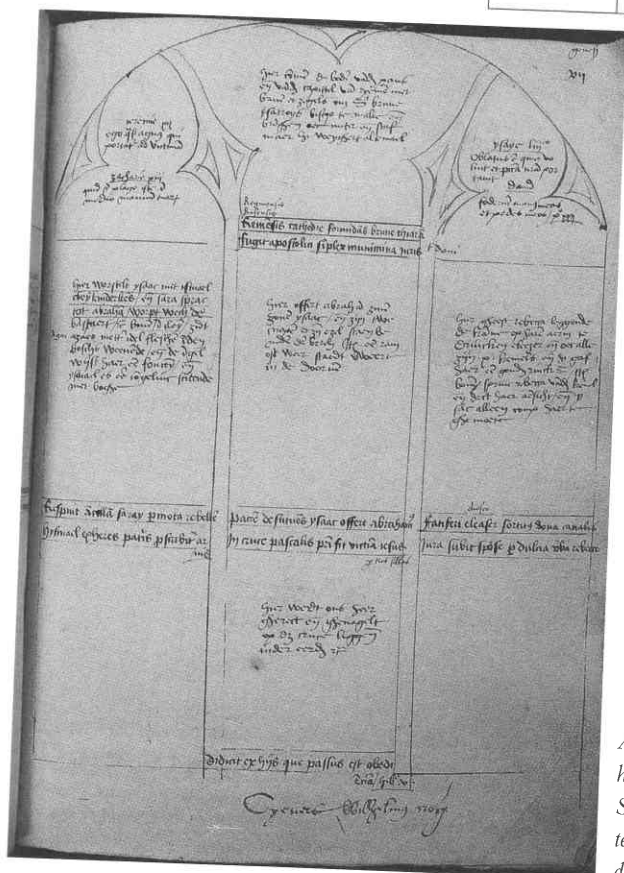
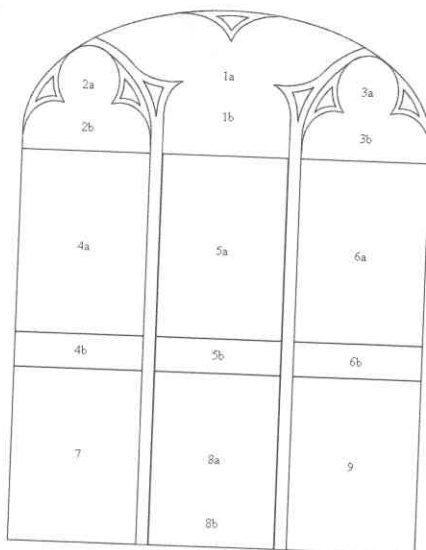
23 Voor beide citaten Calbrecht 1938, 49.

24 Van deze reeks glasramen is een groot aantal bewaard gebleven, zie (ook voor verdere literatuur) Y. Bruijnen, 'Jan van Rillaer als glasschilder', in: Bert Cardon (ed.), *Corpus van verlichte handschriften*, dl. 11-12, *Low Countries Series* 8 (Leuven 2002), 231-242.

25 Zie voor de glasramen in de kapel en de kerk het artikel van Mario Damen in deze bundel.

26 Zie de paragraaf 'Scènes met de geschiedenis van de kartuizerorde'. In 24 ramen zijn zowel vak 1a als óók 1b ingevuld. In 15 ramen is alléén vak 1a ingevuld. In 60 ramen zijn vak 1a noch vak 1b ingevuld. Er komen géén ramen voor waarin alleen raam 1b is ingevuld. De meeste ingevulde vakken 1a en 1b komen aan het begin van het manuscript voor, met andere woorden: aan het begin van de reeks ramen.

Afb. 1: Indeling van de glas-in-loodramen in de pandgang van klooster Scheut



Afb. 2: Raam 7, pagina uit het handschrift 'beeldprogramma Scheut', Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245

voorstellingen!) vormen zij de hoofdmoot van het iconografische programma. De teksten 4b, 5b en 6b hebben betrekking op de tafereelen in respectievelijk 4a, 5a en 6a. In de rij daaronder neemt de middelste voorstelling 8a een cruciale plaats in: uitgebeeld is steeds een scène uit het Nieuwe Testament, die een typologisch verband heeft met de scène 5a er recht boven. De tekst 8b heeft betrekking op episode 8a. Ten slotte zijn de vakken 7 en 9 voorbehouden aan schenkersportretten of wapens van schenkers – met andere woorden aan degenen die het betreffende glasraam bekostigden.

Hoewel het in eerste instantie eenvoudig lijkt het aantal glasramen in het 'beeldprogramma Scheut' te tellen – ieder raam beslaat immers één pagina – zorgen enkele onregelmatigheden in het handschrift ervoor dat het vaststellen van het exacte aantal problematisch is, temeer omdat niet alle ramen genummerd zijn. Een analyse van de plaatsing van de ramen in de pandgang (op basis van de nummering en de plaatsaanduiding bij de ramen in het handschrift, zie daarvoor verderop in dit artikel) maakt echter duidelijk dat er in de pandgang hoogstwaarschijnlijk 94 ramen gepland waren: 24 aan de oost-, west en noordzijde en 22 aan de zuidzijde. In het handschrift houdt de nummering van de ramen bij 93 op, waarna er nog de nummers 93bis, 93ter en IX volgen. Dat maakt dus een aantal van 96 beschreven ramen.

Raam 25 heeft geen eigen pagina in het handschrift, maar is 'ondergebracht' bij raam 24 – binnen en buiten het kader van raam 24 is de iconografie van raam 25 genoteerd (afb. 3). Opmerkelijk is dat raam 27 waarschijnlijk tweemaal is opgenomen, met, afgezien van een extra scène in vak 1a, exact dezelfde iconografie.²⁷ Mogelijk nam de auteur dit raam twee keer op omdat hij over de eerste pagina die hij aan dit raam wijdde niet zo tevreden was – de tekening van de gotische omkadering is kleiner en meer gedrongen dan bij de andere beschrijvingen en daaronder zijn teksten in het Latijn toegevoegd die een groot deel van het blad in beslag namen (afb. 4). Na deze 'kladversie' besloot hij wellicht dezelfde tekst nogmaals uit te schrijven op een nieuw blad.²⁸

Iconografisch vertellen de ramen een chronologisch verhaal, met als uitgangspunt het Oude Testament. De verhalende cyclus wordt in het eerste raam ingeluid door twee scènes (4a, 5a) waarin de verheerlijking van God centraal staat.²⁹ Dit wordt gevolgd door raam 6a, met de Val van de engelen, dat vooraf ging aan de schepping van de mens.³⁰ Omdat in het tweede raam inderdaad de schepping van Adam wordt beschreven, moet dit eerste raam gezien worden als inleidend motief, van waaruit het ontstaan van het kwaad in de wereld verklaard wordt. Op het eerste raam worden in vak 8a vervolgens de vertegenwoordigers van God op aarde uitgebeeld, als tegenhanger van de drie scènes erboven die alle in de hemel gesitueerd zijn.³¹ Na dit eerste raam gaat de serie verder met Genesis. Na raam 93

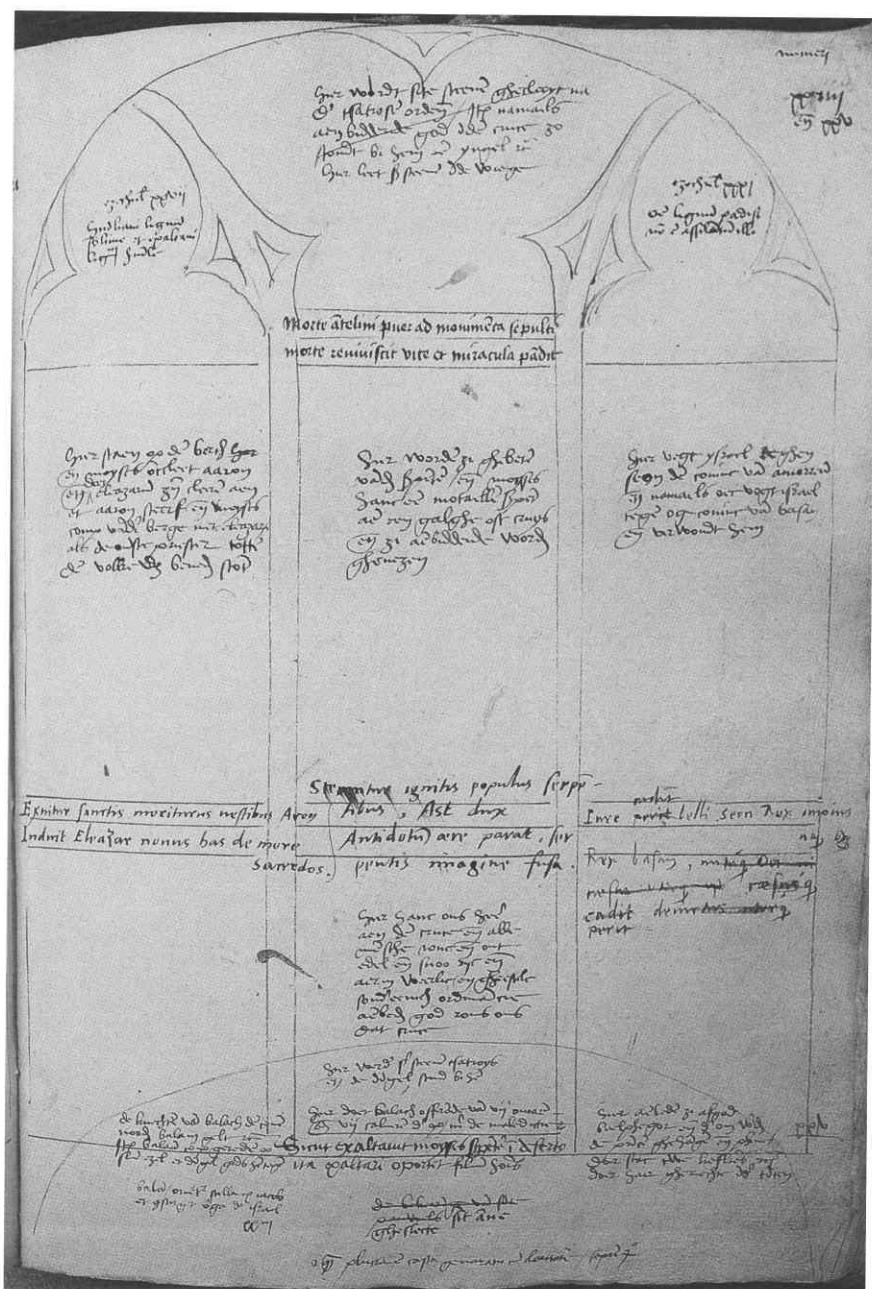
27 Bij zijn annotatie nummerde Robert Stein deze ramen als 26a en 27. Wij telden ze als één raam.

28 Na raam 81 volgt in het 'beeldprogramma Scheut' bovendien een raam waarbij noch een nummer staat noch een aanduiding van de plaatsing. De iconografie van dit raam is maar gedeeltelijk ingevuld en komt sterk overeen met dat van raam 83. Ook hier is dus sprake van twee beschrijvingen die op één raam betrekking hebben, vergelijk de twee versies van raam 27.

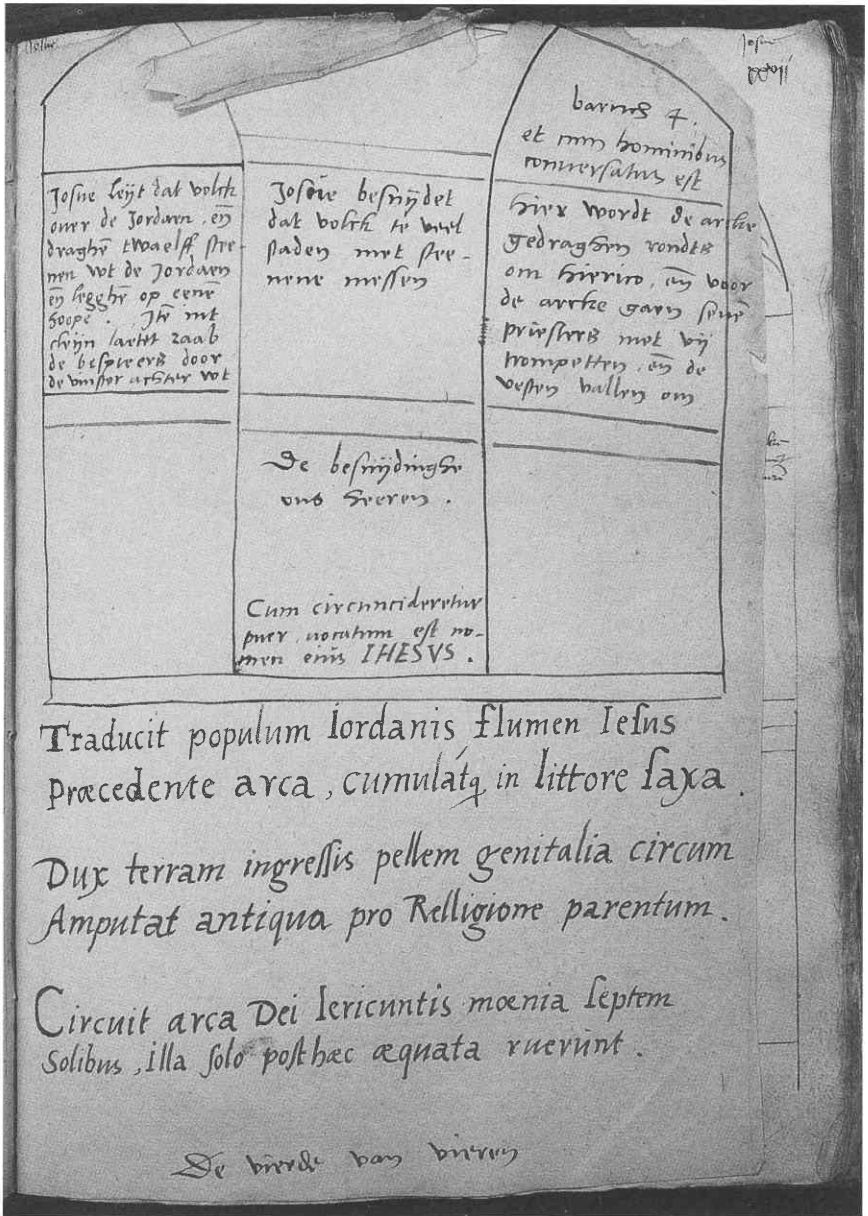
29 1.4a: 'Hier aanbeden alle de inghelen God almachtich.'; 1.5a: 'Hier zidt God almatich in zijn maiesteyt ende ronsom hem de cherubin ende ceraphin.'

30 I.M.Veldman, L.D. Couprie, *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst* (Leiden 1996), 304.

31 Raam 47, 8a: 'Hier staedt den gheesteliken staed scilicet paus, cardinalen etc. op een zijde ende werreliken staed



Afb. 3: Raam 24, pagina uit het handschrift 'beeldprogramma Scheut', Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245



Afb. 4: Mogelijke eerste versie van raam 27 in het handschrift 'beeldprogramma Scheut', Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245

volgt raam 93bis met scènes uit de geschiedenis van Alexander de Grote (ontleend aan de *Historia Scholastica*), die eerder verschenen op raam 83 – hier is dus sprake van een herhaling. De andere twee ramen die in het handschrift dan nog volgen, de ramen 93ter en IX herhalen thema's van de ramen 8 en 9: ze zijn opnieuw gewijd aan Isaak en Esau, Jakob en Rachel (93ter) en aan Rachel en Jakob en hun kinderen (IX). Bovendien zijn de tekeningen met de beschrijvingen erin wat slordiger en schetsmatiger dan in de rest van het programma. Dit wekt sterk de indruk dat we deze ramen moeten beschouwen als een soort 'reserveramen' – verbeterde ramen, of latere toevoegingen – die min of meer losstaan van de andere 93 ramen.

Van alle beschrijvingen is die van raam 89 de meest bijzondere (afb. 5). Op de tekening van dat raam is te zien hoe de ramen met de stichtersportretten en de heraldische wapens moesten zijn. De wapens en/of deviezen van de schenkers waren hier gepland in de vakken 2 en 3 – op plekken dus soms ook wel bijbelteksten aangebracht waren. De schenkersportretten kwamen in de vakken 7 en 9, waar onder een renaissancestische omlijsting een mannelijke (links) en vrouwelijke (rechts) stichter achter een lezeraartje neerknielen. Beiden worden vergezeld door patroonheiligen. Achter de geknielde ridder staat Johannes de Doper, blootsvoets en met het boek waarop het lam in zijn linkerhand. Achter de vrouw staat de heilige Franciscus, gekleed als monnik; hoog in de lucht zien we de verschijning van de gekruisigde Christus met de serafijnvleugelen, het moment uit zijn vita waarop hij de stigmata ontving. Ook de namen van deze schenkers zijn niet bekend en de wapens zijn zo schematisch getekend dat deze geen uitsluitsel bieden. Overigens zullen op de glasramen de schenkersportretten van de kartuizer priors er anders uitgezien hebben dan die van de wereldlijke schenkers, die doorgaans met hun echtgenotes werden uitgebeeld. Mogelijk stond in die gevallen op het tegenoverliggende glaspaneel de patroonheilige van de schenker.

Opmerkelijk is dat het handschrift waarin het 'beeldprogramma Scheut' opgenomen is, begint en eindigt met Latijnse teksten in twee kolommen, die nogmaals twintig ramen beschrijven, globaal van raam 15 tot 34. Onbekend is waarom de beschrijvingen van juist deze ramen nogmaals opgenomen zijn, maar nu in het latijn.

Het beeldprogramma als werkdocument

Wat was nu de functie van dit 'beeldprogramma Scheut'? De indruk ontstaat dat deze tweeledig was. Ten eerste is het een volledig verslag van een iconografisch programma, bedoeld als eerste fase bij het vervaardigen van een omvangrijk glasensemble. Het laat zien dat men bijzonder programmatisch te werk ging. Gestreefd werd naar een 'bijbel' en een 'geschiedenis van de kartuizers' in glas, waarbij niets aan het toeval overgelaten werd – eerst werd de gehele iconografie gedetailleerd uitgeschreven. Mogelijk werd dit niet alleen gedaan ter informatie van de glasmakers, maar kon men met dit uitgeschreven programma ook schenkers interesseren voor donaties voor een glasraam.

op dander zijnde, representerende de heyleghe kerke in midden opheffende metter wapenen Ons Heeren.⁷



Afb. 5: Raam 89, pagina uit het handschrift 'beeldprogramma Scheut', Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier 245

Daarnaast wekt het handschrift de indruk een praktisch werkdocument te zijn. De tekeningen moeten als uitgangspunt gediend hebben voor de ontwerptekeningen voor de glasramen. In de Middeleeuwen werd bij het maken van een glas-in-lood-raam eerst een *vidimus* gemaakt, een ontwerp op kleine schaal dat ter goedkeuring aan de opdrachtgevers werd voorgelegd. Dit was de basis voor het *carton*, een tekening van het raam op ware grootte die fungeerde als directe werktekening waarmee het glas-in-loodraam vervaardigd werd.³² Het unieke van het 'beeldprogramma Scheut' is dat er door de auteur tal van 'regie-aanwijzingen' opgenomen zijn, speciaal bestemd voor de tekenaars. Bij veel van de beschrijvingen van de oud- en nieuwtestamentische episoden bracht de auteur richtlijnen aan met betrekking tot hoofdcènes, nevenscènes, plaatsaanduidingen, het toevoegen van spreukbanden en dergelijke. Deze aanwijzingen zien er als volgt uit (waarbij de onderstreping hoort bij de tekst in het handschrift):³³

Hier vraegt God Adam ende Eva waer om dat hy ghesondicht hadde etc. Item Adam en Eva werden uter paradijs ghesmeten.

In dit voorbeeld is te lezen hoe de auteur woorden als *item* (te vertalen met 'ook nog' of 'vervolgens') gebruikt om het verloop binnen een scène weer te geven. Met woorden als *etc* is de auteur er vermoedelijk vanuit gegaan dat de kunstenaar wel zou begrijpen waar het in de uitbeelding van deze scène om zou moeten gaan en dat verdere uitleg overbodig was. Onderstrepingen lijken bepaalde aanwijzingen bovendien te benadrukken.

Ook andere regieaanwijzingen komen herhaaldelijk voor. Om de indeling van sommige ramen te specificeren zijn aanwijzingen als *boven*, *onder*, *int cleyn* en *int groote* gebruikt, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de beschrijving van een scène in raam 8:³⁴

Hier werden tsamen gheboren Esau root ende haerachtich ende Iacob van Rebecca op een tijt. Iacob quam laets ute, treckende zijn broer metten voete. Boven int cleyn werdt Abraham begraven.

In de hier geciteerde beschrijving staat de geboorte van Esau en Jakob centraal (Gen. 25:25-26). Met het onderstrepen van de woorden *boven int cleyn* heeft de auteur vermoedelijk willen aangeven dat in dit deel van het raam tevens, maar op een minder prominente plaats, de begrafenis van de aartsvader Abraham moest worden uitgebeeld. Er is hier dus sprake van twee scènes binnen één voorstelling, een hoofdcène en een nevenscène, zoals in de laatmiddeleeuwse Nederlandse kunst tamelijk gebruikelijk was. Hoe dit eruit zag, een verhaal uitgebeeld in meer scènes, is te zien op een vroegzestiende-eeuws glasraam uit het kartuizerklooster te Leuven, waarop in drie scènes is uitgebeeld hoe de profeet Elisa de overleden zoon van de Sunamietische vrouw tot leven wekt. Links op de achtergrond vertelt de Sunamietische vrouw Elisa over haar overleden zoon

32 Van beide vormen tekeningen, *vidimus* en *carton*, zijn er zeer weinig overgeleverd. De tientallen overgeleverde *cartons* van de beroemde zestiende-eeuwse glasramen in de Sint-Janskerk in Gouda vormen hierop een gelukkige uitzondering. Zie Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck, H. van Dolder-de Wit, *Het geheim van Gouda: de cartons van de Goudse glazen* (Zutphen 2002).

33 De geciteerde scène betreft scène 4a van raam 3. De scène is afkomstig uit Genesis 3:8-24.

34 Onderdeel uit scène 4a van raam 8, afkomstig uit Genesis 25:9.



Afb. 6: Anoniem, glasraam afkomstig uit het kartuizerklooster te Leuven, ca. 1520. Prittlewell (Engeland), Church of St. Mary. De hoofdsce'ne is 'Elisa wekt de zoon van de Sunamietische vrouw tot leven', met linksachter 'De Sunamietische vrouw vertelt Elisa over haar overleden zoon en Elisa geeft zijn staf aan zijn knecht Gehazi' en rechts 'Elisa geeft de Sunamietische haar zoon terug'

en geeft hij zijn stok aan zijn knecht om deze op het kind te leggen. In het midden gaat Elisa zelf op het kind liggen en rechtsachter presenteert hij het kind aan de moeder (resp. 2 Kon. 4:27-29, 33-36) (afb 6).

Ook plande de auteur enkele malen banderollen – van tekst voorziene banden die in (laat)middeleeuwse voorstellingen wel werden toegevoegd om scènes te verduidelijken. Zo wordt in raam 63 maar liefst tweemaal verwezen naar een zogenaamde *rolle* die voorzien moest worden van bepaalde teksten. We vinden deze aanwijzingen respectievelijk in het vierde en het vijfde deel van dit raam:³⁵

Hier leet Helias slaept ende de ingel wect hem gevende broot ende water, ende daer bi es een hogen berch ende daer onder oft bi een spelunke daer Helias zijn boeken oft mantel in lach ende hi staende op den berch; zo spreect God tot hem seggende metter rolle: 'Quid hic agis helias'

Hier ackert Helizeaus mit XII paer ossen ende Helias sloech zijn mantel over hem seggende metter rollen: 'Quod meum erat feci tibi' ende dede zijn ghesellen goede maeltijt ende volgde Heliam na totter doot inde.

In het eerste voorbeeld fungeert de banderol als middel waardoor de aan Elia gerichte uitspraken van God aan de toeschouwer kon worden overgebracht. In het tweede voorbeeld wordt het spreken van God beantwoord, ditmaal met tekst afkomstig van Elia. Bovendien gaf de auteur aanwijzingen voor de invulling van de uit te beelden omgeving. In het tweeënzestigste raam vinden we een scène die voor wat de uitbeelding van de omgeving betreft, met weinig woorden, maar op duidelijke wijze van instructies is voorzien:

Hier verwect Helias der selver weuwen kindeken lichende in de eetcammer. Item boven int cleyn vergeert de selve vrouwe twe houten ende Helias bidt om water ende broot.

In deze scène, waarin Elia het kind opwekt van de weduwe van Sarfath (1 Kon. 17:17-24), moest het kind dus *liggend in de eetkamer* uitgebeeld worden. Daarnaast was een nevenscène gepland, namelijk de weduwe die hout sprokkelt en Elia die haar om brood en water vraagt (1 Kon. 17:10-11), die wederom *boven int cleyn* een plaats moest krijgen.

Uit sommige aanwijzingen van de auteur blijkt bovendien onmiskenbaar dat hem een beeld voor ogen stond bij de indeling van bepaalde scènes, zoals bijvoorbeeld te zien is in een beschrijving van raam 64 scene 5a (1 Kon. 22: 19-22, het visioen van Micha):

Item boven in de locht moet staen tvisioen van de prophete te wetenen God almachtich sittende in zijn stoel ende alle gode ingelen bi hem ende oec vele quade daer af dat een aenverde de botscap.

Dit alles wekt de indruk dat de auteur zich goed kon 'inleven' in de werkzaamheden van de ontwerpers van de glasramen. Hij moet kennis gehad hebben van de manier

35 De scènes zijn respectievelijk Elia in de woestijn bezocht door een engel (1 Kon. 19:4-8) en Elia slaat zijn mantel om Elisa, die hem vervolgens dient (1 Kon. 19:19-21). De vertaling van de teksten op de banderollen is respectievelijk 1 Kon 19:13 ('Elia, wat doe je hier?') en 1 Kon 19:20 ('Wat heb ik u gedaan?') (NBG 51).

waarop ‘geschreven tekst’ kon worden omgezet in voorstellingen én van de wijze waarop oud- en nieuwtestamentische taferelen in zijn tijd verbeeld werden.

Het ‘beeldprogramma Scheut’ is wat dit betreft een unieke bron. Vermoedelijk hebben er meer van dergelijke geschreven programma’s bestaan, maar we kennen er niet meer. Er zijn aanwijzingen dat ook voor de beroemde zestiende-eeuwse glasramen in de Sint-Janskerk in Gouda een geschreven programma bestaan moet hebben, voorafgaand aan de ontwerptekeningen. In het contract tussen de kerkvoogden en de glasmaler Wouter Crabeth is namelijk sprake van ‘die rolle van de glazen’, waarin de opeenvolgende glazen beschreven worden.³⁶ Helaas is deze ‘rolle’ verloren gegaan, anders dan de *cartons* van de Goudse glazen die wel bewaard bleven.

Daarnaast is er een ander, beknopt beglazingsprogramma in een ander zestiende-eeuws handschrift, dat (in het Latijn) de complete verbouwings- en inwijdingsgeschiedenis van het Emmaüs-klooster te Stein beschrijft toen dat in 1554 naar een nieuw gebouw binnen Gouda verhuisde.³⁷ Het Emmaüs-klooster was het klooster van de Reguliere Kanunniken van Holland en stond aanvankelijk in de polder Stein, nabij Gouda.³⁸ Nadat het klooster in 1549 door brand verwoest was, verhuisden de monniken naar het meer veilige pand van het voormalige Birgittinessenklooster (ook genaamd ‘Mariënsterre’) in de stad Gouda.³⁹ Voor de verbouwing werd een plan opgesteld, geschreven door (de onbekende) Meester Cornelis Frederiksz. Van Montfoort.⁴⁰ Het bevat aanpassingen op het gebied van indeling en inrichting van het klooster, maar ook bepalingen over het aantal werkmensen en over wie de kosten draagt.

Als onderdeel van dit verbouwingsplan wordt ook een reeks glasramen beschreven, die net als in Scheut een typologisch verband hebben. Het plan voor de glasramen omvat zeven groepen van twee paar regels, steeds voorzien van een titeltje. Ieder groepje beschrijft telkens één oudtestamentische en één nieuwtestamentische episode – de titel erboven geeft het bindende element tussen beide thema’s. Het is niet helder of deze oud- en nieuwtestamentische scènes over zeven of over veertien glasramen verdeeld moesten worden. Duidelijk is wel dat er een typologisch verband tussen de scènes bestaat.⁴¹ De beschrijving voor de nieuwe glasramen beslaat echter slechts één vel. Voor zover bekend is dit (al dan niet complete) plan voor zeven of veertien ramen met een

36 X. van Eck en C. Coebergh-Surie, “Behold, a greater than Jonas is here:” the iconographic program of the stained-glass windows of Gouda, 1552-72”, *Simiolus* 25 (1997), 5-44, aldaar 6, 9-10.

37 Het manuscript van het klooster Stein bevindt zich in het Nationaal Archief te Den Haag, toegang 3.18.27. Het werd ontdekt door Koen Goudriaan (Vrije Universiteit Amsterdam), die genereus zijn informatie afstand en hulp bood bij het lezen van het zestiende-eeuws Latijn, waarvoor onze dank. Het manuscript is in slechte staat en was daarom alleen te bestuderen op microfilm. Sommige stukken zijn slecht leesbaar. Daardoor is het mogelijk dat er fouten in de vertaling geslopen zijn.

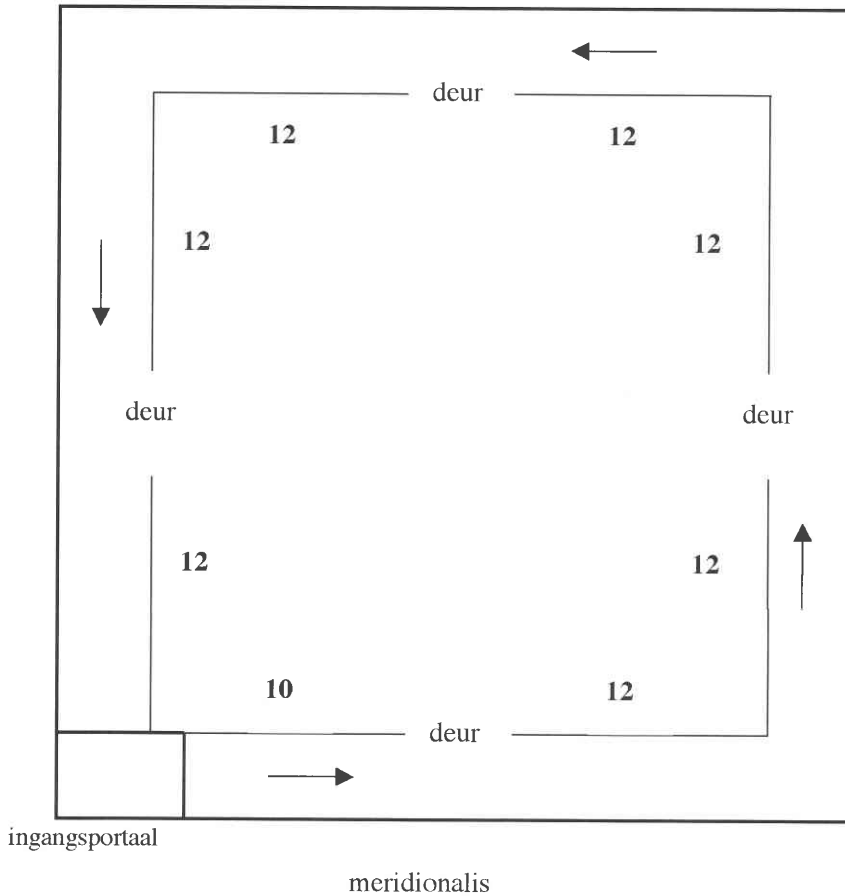
38 Dit is de huidige gemeente Vlist.

39 P.H.A.M. Abels, *Duizend jaar Gouda : een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002), 205. In 1573 waren alle Regulieren uit het kloostergebouw vertrokken en in 1576 werd het klooster afgebroken. Zie W. Denslagen, ‘Gouda’ in *De Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst* (Zeist/Zwolle 2001), 208.

40 Het werd ondertekend door Jan Gerrit Hey Daemsz., burgemeester van Gouda en door de kerkmeester, Jan Jansz.

41 De titels luiden: ‘Opdragen’, ‘het doden van de onschuldigen’, ‘rechtspraak’, ‘dopen’, ‘feestmaal gemengd met bloed’, ‘volharding’ en ‘de opwekking van de doden’. Gepland zijn typologieën als de opdracht van Samuel in de tempel, versus de presentatie van Christus in de tempel (‘opdragen’) en Elisa en de Sunamietische vrouw en Christus geneest de dochter van de Kaänitische vrouw (‘volharding’).

aquilonaris



Afb. 7: Plattegrond van de vermoedelijke indeling van de ramen in de pandgang van klooster Scheut

typologisch programma nooit uitgevoerd.⁴² Waar ze moesten komen is onbekend en tekeningen, zoals in het 'beeldprogramma Scheut' ontbreken. De beschrijving van deze glasramen is dan ook onvergelykbaar met die voor de pandgangbeglazing van het klooster Scheut.

42 In de jaren 1556-1559 werd in de kloosterkerk van de Regulieren in Gouda een andere reeks glasramen aangebracht, namelijk met scènes rond de Passie van Christus. Deze ramen kregen na de afbraak van het klooster in 1576 een plaats in het koor van de Sint-Janskerk, zie Van Eck en Coebergh-Surie 1997, 12.

De verdeling van de glasramen over de pandgang

Interessant is dat uit het Brussels handschrift is af te lezen hoe de 93 glasramen ooit in de pandgang geplaatst zijn – of in ieder geval geplaatst dienden te worden. Veel van de ramen in het handschrift zijn namelijk genummerd en/of voorzien van een plaatsaanduiding: *Meridionalis* (Zuiden), *Orientalis* (Oosten), *Aquilonaris* (Noorden) of *Occidentalis* (Westen). Maar ook wanneer een nummering of plaatsaanduiding ontbreekt, is wel te achterhalen waar een raam thuishoorde omdat immers (op enkele uitzonderingen na) de chronologie van het Oude Testament aangehouden werd en we dus wel kunnen raden waar een raam geplaatst moest worden.

Op basis van de nummering, plaatsaanduiding, het iconografische programma én de in het handschrift genoemde deuren in de pandgang laat zich het volgende reconstrueren. De pandgang had hoogstwaarschijnlijk een vierkante plattegrond – bogen of nissen waarin glas was aangebracht, werden afgewisseld met deuren, genoemd in het 'beeldprogramma Scheut' (afb. 7).⁴³ Aan twee kanten van de pandgang, de oost- en de noordzijde, bevonden zich 24 glasramen: 12 ramen, dan in het midden een deur en vervolgens opnieuw 12 ramen. Ook aan de westzijde was hoogstwaarschijnlijk sprake van 24 ramen, opnieuw tweemaal 12, met daartussen een deur. Aan de zuidkant was plaats voor 10 ramen links (aan de zuidwestkant), dan een deur en vervolgens 12 ramen rechts. Dit laat zich vermoedelijk verklaren uit het gegeven dat in de zuidwestelijke hoek de ingang naar de pandgang geweest is, mogelijk is de vorm van een kleine nis, waardoor in de pandgang op die plek slechts tien glasramen geplaatst konden worden. Dit blijkt ook uit de aangehouden verhaallijn in de pandgang, die begon aan de zuidkant (dus bij de ingang), vervolgens doorliep aan de oostzijde, dan naar de noordkant en de westkant en dan weer eindigde in de zuidwesthoek, bij de ingang. Bij de eerste elf ramen (met episoden uit het boek Genesis) ontbreekt weliswaar een plaatsaanduiding, maar raam 12 moest aan de zuidzijde gesitueerd worden. Hieruit, en uit de andere ramen waarvan een plaatsing bekend is, kan worden opgemaakt dat de verhaallijn begon in de zuidwesthoek en daar ook weer eindigde.

Overigens vergiste de schrijver zich bij de plaatsaanduidingen een enkele keer. Zo begon hij bij raam 71 met *Aquilonaris* (noord), waarna hij dit doorkraste en verving door *Occidentalis*. Raam 71 bevond zich in de hoek en was het eerste raam aan de westkant. De twee daarop volgende ramen hebben wederom de aanduiding *Aquilonaris*, terwijl ook daar hoogstwaarschijnlijk *Occidentalis* had moeten staan – chronologisch volgen ze immers op raam 71. Bovendien, lezen we hier *Occidentalis* in plaats van *Aquilonaris*, dan klopt het schema van tweemaal twaalf ramen gescheiden door een deur voor de westkant weer precies.

43 Zo vindt men terug in 'beeldprogramma Scheut' dat er tussen raam 10 en 11 een deur te vinden is. Verder zijn deuren geplaatst tussen raam 34 en 35, tussen raam 58 en 59 en tenslotte tussen het raam zonder nummer na raam 81 en raam 83.

De glasramen met voorstellingen uit het Oude Testament en de *Historia Scholastica*

Zoals gezegd stond in het iconografische programma van de glasramen het Oude Testament centraal. Op ieder raam werden in chronologische volgorde drie oudtestamentische verhalen uitgebeeld – in de vakken 4a, 5a en 6a. Samen vormen deze voorstellingen een gang door het Oude Testament, van de schepping in Genesis in raam 2 tot aan de Makkabeeën in raam 91. Daarmee zijn de glasramen een Oude Testament – men kon het gehele Oude Testament volgen door de pandgang bij de zuidwestelijke hoek te betreden en dan tegen de klok in de ramen te bekijken.

Maar liefst elf ramen zijn gewijd aan de verhalen uit Genesis, zes aan de verhalen uit Exodus en vier aan de verhalen uit Numeri. Aan de eerste vijf bijbelboeken worden in het totaal 24 ramen besteed, wat betekent dat deze verhalen veel aandacht krijgen. Daarnaast is opmerkelijk dat in dit eerste gedeelte van het programma twee ramen zijn gewijd aan de plagen in Egypte (Ex. 7:14–12:29, raam 15 en 16), terwijl dit onderwerp in de beeldende kunst weinig voorkwam.⁴⁴ Verder wordt er met zes ramen tamelijk veel aandacht besteed aan het boek Rechters. Aan de lotgevallen van de koningen in de verschillende boeken Samuël en Koningen worden maar liefst 38 ramen gewijd. De apocriefe bijbelboeken Makkabeeën krijgen acht ramen toebedeeld. Het bijbelboek Daniël heeft vier ramen en aan de bijbelboeken Ruth, Ezra, Ester, Job, Judit, en Tobit is steeds één raam gewijd.

In het laatste deel van het 'beeldprogramma Scheut' zijn vier glasramen opgenomen, waarbij als bron 'ex scolastica historia' of 'historia scolastica' genoemd wordt.⁴⁵ De scènes 4a, 5a en 6a in deze ramen zijn niet ontleend aan het Oude Testament, maar aan de *Historia Scholastica* – een monumentaal werk over de bijbelse geschiedenis dat tussen 1169 en 1175 werd samengesteld door de theoloog Petrus Comestor. Dit boek, dat Comestor schreef voor theologiestudenten, omvat de historische boeken van het Oude en Nieuwe Testament (van Genesis tot en met de Handelingen der Apostelen), aangevuld met bronnen uit de wereldlijke geschiedenis, etymologische en geografische kennis. Het vond in heel Europa ruime verspreiding door bewerkingen en vertalingen, en vormde de hoofdbron voor historische bijbels.⁴⁶ Dat verhalen uit de *Historia Scholastica* in het 'beeldprogramma Scheut' zijn opgenomen, doet vermoeden dat de anonieme samensteller van het handschrift als bron van een historische bijbel gebruik maakte en niet van de Vulgaat. Dit leidde ertoe dat ook Alexander de Grote een plaats in het beeldprogramma kreeg, evenals de legende over Augustus en de Tiburtijnse sibylle.⁴⁷

44 Wel zijn zes houtsneden uit de Keulse Bijbel van omstreeks 1479, de eerste rijk geïllustreerde gedrukte bijbel bestemd voor Nederlands taalgebied, gewijd aan de plagen in Egypte. Zie A. Schramm, *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*, 23 dln. (Stuttgart 1981–1990), dl. 8, afb. 382–387.

45 Het betreft de nummers 75, 83, 92, 93 én 93bis dat zoals eerder opgemerkt, echter weer een herhaling is van raam 83. Bij dit laatste raam ontbreekt overigens de bronvermelding.

46 Zie over de *Historia Scholastica*, met uitvoerige literatuurverwijzingen: M.K.A. van de Berg, *De Noordnederlandse Historiebijbel. Een kritische editie met inleiding en aantekeningen van Hs. Ltk 231 uit de Leidse Universiteitsbibliotheek* (Hilversum 1998), 20.

47 Raam 75, het eerste raam met scènes uit de *Historia Scholastica* verbeeldt legenden rond Jeremia en Ezechiël. Raam 83 is gewijd aan Alexander de Grote te Jeruzalem, waar hij God eert, en aan Alexanders overwinning op de Perzische koning Darius. Raam 92 verbeeldt de machtsstrijd tussen diverse machthebbers van de Hasmoneeërs in de eerste eeuw voor Christus: Aristobolus en Antigonos, Alexandra en haar

Een tweede, zij het voorzichtig te hanteren aanwijzing voor het gebruik van een historiebijbel als bron is dat in Scheut alleen de verhalende, historische delen van het Oude Testament verbeeld moesten worden en dat de didactische boeken (zoals de Spreuken) en de profeten ontbreken, iets wat ook kenmerkend is voor historiebijbels.⁴⁸ Bovendien is opmerkelijk dat de aangehouden volgorde van de bijbelboeken in het 'beeldprogramma Scheut' enigszins afwijkt van die van de Vulgaat. Zo heeft het boek Job, dat in de Vulgaat na het boek Esther geplaatst is – dus ver na Koningen en Kronieken – hier een plaats tussen de glasramen die gewijd zijn aan Genesis en Exodus (namelijk raam 13). Dezelfde volgorde van bijbelboeken als in Scheut treffen we bijvoorbeeld aan in de *Noordnederlandse historiebijbel* van 1458.⁴⁹ Dit hoeft uiteraard niet te betekenen dat de samensteller nu juist van deze historiebijbel gebruik maakte, maar het zou interessant nader te onderzoeken welke historiebijbel aan het beeldprogramma ten grondslag heeft gelegen.

Binnen de aangehouden chronologie hadden de glasramen echter ook een typologische opbouw, waarbij telkens het middelste verhaal (raam 5a) een verband vertoonde met het daaronder gelegen raam 8a, waarin een nieuwtestamenteisch verhaal was afgebeeld. Bij de typologische bijbelinterpretatie werden personen, gebeurtenissen en objecten uit het Oude Testament (het zogenaamde type) beschouwd als zogenaamde voorafbeeldingen of prefiguraties van personen, gebeurtenissen en objecten uit het Nieuwe Testament – meestal van gebeurtenissen uit het leven van Christus (antitype genoemd).⁵⁰ Deze typologische bijbelinterpretatie was al gangbaar vanaf de vroege Middeleeuwen en ging onder andere terug op de uitspraak van Augustinus (354-430, *De civitate Dei*): 'Het Nieuwe Testament is in het Oude verborgen, het Oude Testament gaat in het Nieuwe open'. Men sprak van een *concordantia veteris et novi testamenti*; het Oude Testament werd beschouwd als aankondiging van het Nieuwe Testament en het Nieuwe Testament als vervulling van het Oude.⁵¹ De oorsprong van deze methode werd door de vroege kerkvaders gevonden bij uitspraken van Christus zelf, waarin Hij verwees naar een historisch symbolisch verband tussen het Oude en het Nieuwe Testament.⁵² Een belangrijke bron voor het typologisch denken was de *Glossa ordinaria* van Walafried Strabo (overleden 849). Deze bood een opsomming van oudtestamenteische voorafbeeldingen van het Nieuwe Testament, waarbij de uitleg van de kerkvaders naast de bijbel-

zonen Aristobolus II en Hyrcanus II. Centraal op raam 93 staat de Tiburtijnse sibylle die keizer Augustus wijst op een visioen Maria met Kind. Daarnaast is op raam 93 de kroning van Herodes als koning der joden gepland (4a) en Zacharias met stomheid geslagen, gevolgd door de geboorte van Johannes de Doper (6a).

48 Van de Berg 1998, 17-20, 43.

49 De in Scheut aangehouden volgorde is: Genesis, Job, Exodus, Leviticus, Numeri, Jozua, Richteren, Ruth, Kon. 1, Kon. 2, Kon. 3, Kon. 4, Tobias, Daniël, Judith, Esther, Ezra Makkabeëën. De volgorde van de bijbelboeken in de *Noordnederlandse Historiebijbel*, *Hs. Ltk 231* (gedateerd 1458) komt overeen met die in Scheut – alleen Esther en Ezra zijn verwisseld. Vergelijk Van de Berg 1998.

50 A.C. Labriola & J.W. Smeltz, *The Bible of the poor (Biblia pauperum): a facsimile and edition of the British Library blockbook C.9 d.2* (Pittsburgh 1991), 3.

51 Saint Augustine, *The City of God against the Pagans*, in seven volumes (London/ Cambridge MA, 1957-1972), Vol. II: boek IV, hoofdstuk XXXIII; vol.V: boek XVI, hoofdstuk XXVI.

52 Uitspraken als 'Toen ik nog bij jullie was, heb ik tegen jullie gezegd dat alles wat in de Wet van Mozes, bij de Profeten en in de Psalmen over mij geschreven staat in vervulling moest gaan' (Luc. 24:44), gaven aanleiding tot een typologische interpretatie van de Schriften. Zie ook B. Cardon, *Manuscripts of the Speculum Humanae Salvationis in the Southern Netherlands c. 1410-c. 1470: a contribution to the study of the 15th century book illumination and of the function and meaning of historical symbolism* (Leuven 1996), 1.



Afb. 8: Nicolaas van Verdun, 'De ark van Noach', detail van het Altaar van Klosterneuburg, email, 1181, Stift Klosterneuburg (hier gebruikt als prefiguratie van De nederdaling van de Heilige Geest)

verzen is geplaatst. Van dit boek ging veel invloed uit, met als gevolg dat scènes uit het Oude en Nieuwe Testament steeds bewuster werden gecombineerd.⁵³ Een beroemd voorbeeld uit de beeldende kunst is het altaar van Klosterneuburg bij Wenen, een complexe typologische reeks die werd voltooid door Nicolaas van Verdun in 1181. Op dit altaar staan in de middenzone nieuwtestamentische voorstellingen centraal, geflankeerd door gebeurtenissen voor de wet van Mozes in de rij daarboven en gebeurtenissen na de instelling van de wet in de zone eronder (afb. 8).⁵⁴

In de late Middeleeuwen nam de kennis van typologische schema's toe door twee invloedrijke, typologische opgebouwde boeken: de *Biblia Pauperum*, die ontstond in de dertiende eeuw en het *Speculum Humanae Salvationis*, dat dateert van omstreeks 1324. In de *Biblia Pauperum* of *Armenbijbel* wordt een afbeelding uit het Nieuwe Testament geflankeerd door twee prototypen uit het Oude Testament en vier portretten van profeten met spreukbanden (afb. 9). Op deze manier werd het verband tussen het Oude en Nieuwe Testament kracht bijgezet door de profetieën van de profeten. Het jongere *Speculum Humanae Salvationis* (of de Heilspiegel), waarvan na 1350 ook Duitse en Nederlandse vertalingen in omloop kwamen, beeldt ook op iedere pagina een episode uit het Nieuwe Testament af, maar dan samen met drie prefiguraties uit het Oude Testament óf uit de profane geschiedenis (afb. 10). Zowel in de *Biblia Pauperum* als in het *Speculum* is het woord ondergeschikt aan het beeld. Hoogstwaarschijnlijk waren beide geschriften bedoeld voor minder onderlegde geestelijken en welgestelde leken. Vanaf omstreeks 1430 verschenen ze ook als blokboek, dus in gedrukte vorm, waardoor ze onder het bereik kwamen van een breder publiek.⁵⁵

Hoewel het in de Nederlanden vanaf de vroege zestiende eeuw geleidelijk gebruikelijk werd oudtestamentische episoden uit te beelden omwille van hun morele, in plaats van hun typologische betekenis, bleef het typologisch denken voorbestaan.⁵⁶ Zo werd er omstreeks 1530 nog een nieuwe uitgave van de *Biblia Pauperum* uitgegeven met houtsneden van Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden door de Amsterdamse drukker/uitgever Doen Pietersz.⁵⁷ In de noordelijke Nederlanden is de invloed van het typologisch denken bovendien te zien in de Grote Kerk van Naarden en in de St.-Ursulakerk in Warmenhuizen, waar de houten tongewelven werden beschilderd met reeksen die in typologie en compositie op de *Biblia Pauperum* en het *Speculum Humanae Salvationis* gebaseerd zijn. In Naarden gebeurde dat tussen 1510 en 1518 en in Warmenhuizen nog later, waarschijnlijk tussen 1527 en 1530.⁵⁸

53 J. van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst: geschiedenis van de iconografie* (Nijmegen 1992), 123.

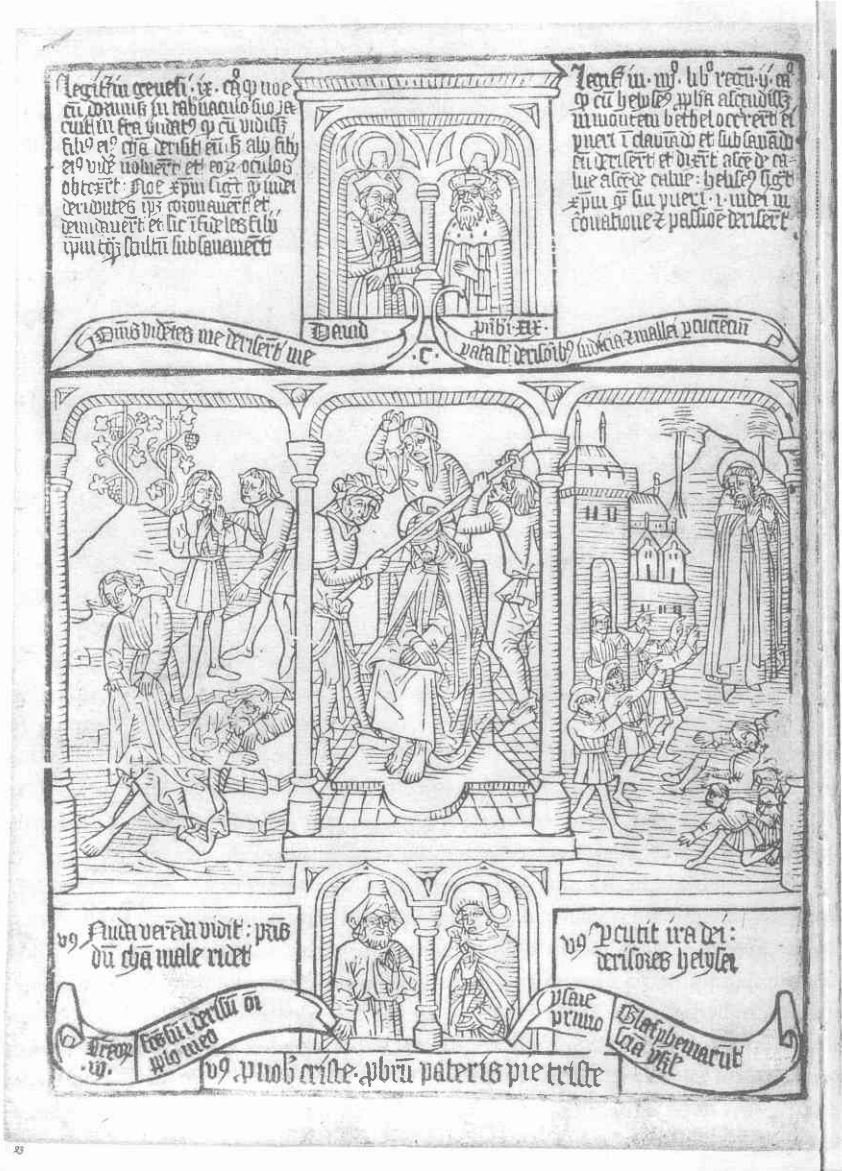
54 Van Laarhoven 1992, 132, 316.

55 Cardon 1996; Labriola & Smeltz 1991; H.Th. Musper, *Die Urausgaben der holländischen Apokalypse und Biblia Pauperum* (München 1961).

56 Zie I.M. Veldman, 'The Old Testament as a moral code: Old Testament stories as exempla of the ten commandments', *Simiolus* 23 (1995), 215-239, aldaar 215. Zie ook P. van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit de renaissance en barok* (Nijmegen 1998), 179-184.

57 J.P. Filedt Kok, 'Een Biblia pauperum met houtsneden van Jacob Cornelisz. en Lucas van Leyden gereconstrueerd', *Bulletin van het Rijksmuseum* 36 (1988), 83-116.

58 G.J. Hoogwerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst II* ('s-Gravenhage 1937), 509-549; K. Broekhuysen-Kruijer, 'De gewelfschilderingen in de St. Pancraskerk te Enkhuzen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 15 (1982), 3-17; I. Mebius-Van der Gaag, 'De gewelfschilderingen in de Ursulakerk te Warmenhuizen', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 33 (1991), 3-12.



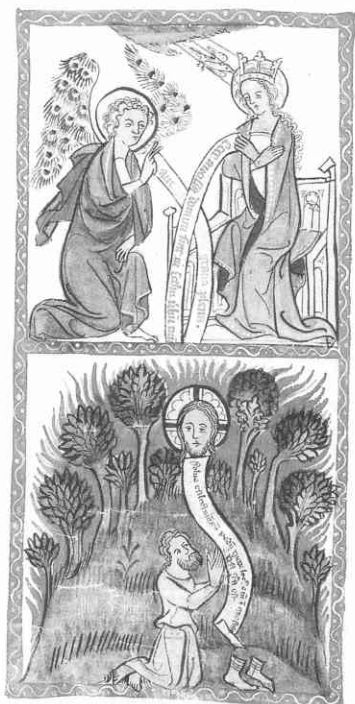
Afb. 9: 'De bespottung van Noach', De bespottung van Christus' en 'De bespottung van Elisa', houtsnede uit de 'Biblia Pauperum', blokboek, omstreeks 1460 (Afbeelding uit: H. Th. Musper, 'Die Urausgaben der holländischen Apokalypse und Biblia Pauperum', München 1961)

Het iconografische programma voor de glasramen van klooster Scheut vertoont eveneens invloed van de *Biblia Pauperum* en het *Speculum Humanae Salvationis*. Zo bevat bijvoorbeeld de linkerscène van raam 4 het verhaal van de zondvloed en de ark van Noach (4a). De middelste scène (5a) is de bespottung van Noach en de rechterscène (6a) stelt de bouw van de toren van Babel voor. De middelste scène van Noach die in zijn dronkenschap bespot wordt door zijn zoon Cham (Gen. 9: 22), houdt direct verband met de Bespottung van Christus daaronder (8a). Dit typologisch verband komt ook voor in de *Biblia Pauperum* en in het *Speculum Humanae Salvationis* en is daar dus mogelijk aan ontleend (afb. 9). Op raam 14 is eveneens een bekende typologie overgenomen: het brandende braambos (Ex. 3:1-14) staat centraal en verwijst naar de geboorte van Christus (Luc. 2:1-21) in de onderste sectie van het raam. Het brandende braambos is een bekende voorafbeelding van de maagdelijkheid van Maria, die ook in het *Speculum* voorkomt (afb. 10).⁵⁹ Onder de voorstellingen kwamen bijbehorende bijbelteksten, terwijl boven de ramen 4a, 5a en 6a, namelijk in de vakken 2a en 3a, ruimte was voor twee tot vier profetische teksten, die op de een of andere manier het typologische verband tussen de uitgebeelde scènes aanduiden – hoewel niet in alle beschrijvingen van de ramen bijbelteksten in de vakken 2a en 3a zijn ingevoegd. Ook de toevoeging van deze profetische teksten doet denken aan de *Biblia Pauperum*, omdat ook daar op ieder blad vier profeten met treffende uitspraken de relatie tussen de uitgebeelde scènes uit het Oude en Nieuwe Testament verhelderen. Interessant is bovendien dat een groot aantal Latijnse bijschriften bij de ramen letterlijk overeenkomen met de teksten in een blokboekeditie van de *Biblia Pauperum* van omstreeks 1460. Raam 9, bijvoorbeeld heeft het volgende citaat uit Hosea 11:1, 'Ex Egipto vocavi filium meum', dit komt ook voor in het blokboek van de *Biblia pauperum*; hetzelfde geldt voor Hosea 8:4, ('Ipsi regnaverunt et non ex me principes extiterunt et non cognovi'), dat zowel wordt geciteerd in raam 31 als in de *Biblia*, en in raam 31; Ezechiël 44:2 ('Porta hec clausa erit et non aperietur') wordt eveneens in beide aangehaald.⁶⁰ Nader onderzoek moet de exacte aard van de afhankelijkheid aantonen.

Wat het beeldprogramma van Scheut echter uitzonderlijk maakt, is dat niet de nieuwtestamentische verhalen als uitgangspunt zijn genomen, zoals in de *Biblia Pauperum* en het *Speculum*, maar juist de oudtestamentische verhalen. Bovendien is het iconografische programma zo omvangrijk dat er een groot aantal nieuwe typologieën moest worden bijbedacht. De *Biblia Pauperum* en het *Speculum Humanae Salvationis* geven er slechts zo'n 40, die bovendien alle betrekking hebben op het geboorte- en passieverhaal van Christus en niet op de gebeurtenissen uit zijn openbare leven. Een voorbeeld van zo'n 'nieuw' typologisch verband is raam 35, waar Ruth (die in de *Biblia Pauperum* en het *Speculum* niet voorkomt) in vak 5a wordt gesteld tegenover de Kanaänitische vrouw die met haar bezeten dochter bij Christus komt (Mat. 15:21-28), in vak 8a daaronder. Het bindende element tussen beide vrouwen is dat zij beiden vreemdelingen waren die

59 Er is ook invloed van de *Biblia Pauperum* en het *Speculum Humanae Salvationis* in onder andere raam 23 (de bloeiende staf van Aäron en de conceptie van Maria), raam 24 (de oprichting van de koperen slang en de kruisiging), raam 36 (Samuel wordt naar Eli gebracht in het heiligdom van Silo in verband met de opdracht in de tempel), raam 65 (de hemelvaart van Elia en de hemelvaart van Christus).

60 Voor de citaten uit de Armenbijbel: H. Avril (ed.), *Biblia pauperum. A facsimile and edition* (Aldershot 1987), respectievelijk p. 62, 61 en 48.



Afb. 10: 'De Annunciatie', 'Mozes en het brandende braambos', 'Gideons vacht' en 'Rebekka en Abrahams knecht bij de bron', miniaturen uit het 'Speculum humanae salvationis', handschrift uit ca. 1360 (Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Darmstadt)

niet bij het volk Israël hoorden. Zowel Ruth als de Kanaänitische vrouw smeekten om redding en hulp en ontvingen die uiteindelijk.

Een enkele keer is in het iconografisch programma van de glasramen in Scheut bewust van de chronologie afgeweken om het typologisch verband passend te laten zijn. Zo wordt op raam 71 de chronologie van de verhalen uit het bijbelboek 2 Koningen onderbroken door Jona in de walvis in het middelste vak 5a, corresponderend met de graflegging van Christus in vak 8a daaronder. Blijkbaar kon tussen de scène links (4a), de dood van de profeet Elisa (2 Kon. 13:14-21) en de scènes rechts (6a), de inname van Samaria door de koning van Assyrië (2 Kon. 17:5-18), geen verhaal worden gevonden dat overtuigend correspondeerde met deze nieuwtestamentische gebeurtenis. Daarom werd voor Jona gekozen, wiens verhaal pas vele bijbelboeken later verteld wordt, na het bijbelboek

Obadja en voor het bijbelboek Micha⁶¹ Ook verwisselde men soms binnen één glasraam enkele scènes uit een verhaal omwille van de typologie, zoals bijvoorbeeld in raam 66, waar de bespottung van de profeet Elia en de wonderbare broodvermenigvuldiging van Elisa bewust zijn omgedraaid.⁶² Ook in raam 68 is de chronologie bewust losgelaten. In vak 4a is de drijvende bijl van Elisa gepland (2 Kon. 6:1-7). Vak 5a heeft het genezende bad van Naaman in de Jordaan tot onderwerp (2 Kon. 5:9-10) en vak 6a gaat verder met de belegering en ontzetting van Samaria (2 Kon. 6:24-30, 2 Kon. 7:3-20). Eigenlijk horen de verhalen uit vak 4a en 5a verwisseld te worden. Het verhaal van de genezing van Naaman was echter nodig op het middelste raam 5a om een verband weer te geven met de genezing van een zieke man bij Betzata (Joh. 5:1-18) in vak 8a.

De taferelen uit het Nieuwe Testament

De meeste nieuwtestamentische scènes die in het 'beeldprogramma Scheut' worden beschreven zijn thema's die in de beeldende kunst van de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw veelvuldig zijn uitgebeeld. Slechts in een paar gevallen vinden we scènes terug die traditioneel minder vaak voorkomen. Deze zijn hier vanwege hun typologische relatie met de oudtestamentische voorstelling in vakje 5a, opgenomen. Een voorbeeld daarvan is De stening van Stefanus (Hand. 7: 54-60) in raam 3, een thema dat hier gebruikt is als antitype van de broedermoord van Kaïn op Abel (Gen. 4:3-8).

Hoewel het klooster Scheut gewijd was aan Maria, waren er in slechts negen van de in het totaal 93 ramen scènes uit het leven van Maria gepland, opmerkelijk gezien de plaats die de Mariaverering binnen kartuizer kloosters innam.⁶³ In het beeldprogramma Scheut gaat de meeste aandacht uit naar het lijden van Christus. Daarmee sluit het aan op de geloofsbeleving van vijftiende eeuw, waarin Christus' lijden onderwerp van devotie werd. Dit gebeurde onder invloed van de Moderne Devotie, de geloofsbeweging die in de veertiende eeuw geïnitieerd door de godsgeleerde en schrijver Geert Grote (1340-1384) en aanzette tot soberheid en inkeer.⁶⁴ De nadruk lag op de individuele geloofsbeleving, ofwel 'Imitatio Christi', het gedenken en navolgen van het lichamelijke lijden van Christus.⁶⁵ Zo blijkt uit een inventaris van een ander kartuizerklooster, name-

61 Jona paste echter traditioneel als prefiguratie bij de graflegging van Christus, omdat Christus zichzelf al vergeleek met Jona: zoals Jona drie dagen in de buik van de vis verbleef, zo verbleef de Mensenzoon drie dagen en nachten in het binnenste van de aarde (Mat. 12:38-41).

62 In vak 4a is De bespottung van de profeet Elia door kinderen het onderwerp (2 Kon. 2:23-25), in vak 5a is de wonderbare broodvermenigvuldiging van Elisa gepland (2 Kon. 4:42-44) en in vak 6a trekken drie koningen ten strijde tegen Moab (2 Kon. 3:1-27). Chronologisch gezien klopt de volgorde van de verhalen niet en hoort het verhaal in 5a pas later geplaatst te worden. Vanwege het typologische verband met *De wonderbare vermenigvuldiging van de vijf broden en twee vissen door Christus* (Joh. 6: 1-15) in vak 8a, is dit verhaal echter hier geplaatst.

63 Annunciatie (raam 2), Maria rijdt op de ezel met Jozef en Jezus (raam 9), Maria met Kind op schoot (raam 19), Conceptie (raam 23), Maria lactans (raam 52), Pietà (raam 54), Christus kroont Maria (raam 56), Presentatie van Maria in de tempel (raam 58), Huwelijk Jozef en Maria (raam 73), Maria op de maansikkel (raam 80). Voor de Mariaverering bij de kartuizers, zie: A. Böing (red.), *Judocus Vredis: Kunst aus der Stille: eine Klosterwerkstatt der Dienerzeit*, tent.cat. Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte (Münster 2001), 149.

64 P. van Dael, *Tot lering en verering. Functies van kunst in de Middeleeuwen* (Kampen 1999), 92.

65 Zie voor uitingen daarvan in de beeldende kunst H. van Os, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*, tent.cat. Rijksmuseum (Amsterdam/Zwolle 1994).



Afb. 11: Hans I Collaert naar Crispijn van den Broeck, uitgegeven door Hans van Luyck, 'Christus als Levensbron', circa 1581, gravure, Amsterdam, Rijksprentenkabinet

genoemd.⁶⁸ In beide ramen zouden ook twee kleinere scènes moeten worden afgebeeld, respectievelijk van het halen van de zielen van beide misdadigers door een engel en een duivel – motieven die bij kruisigingscènes in de laatmiddeleeuwse kunst vaker voorkomen zijn – en van het dubbelen om Christus' kleren.⁶⁹

lijk Kartuize Genadedal te Sint-Kruis binnen Brugge, dat in de bibliotheek de eerste drie boeken van het in de kringen van de Moderne Devotie ontstane *De Imitatione Christi* aanwezig waren.⁶⁶

In het 'beeldprogramma Scheut' is opmerkelijk dat de Kruisiging van Christus op maar liefst zes ramen het hoofdmotief vormt.⁶⁷ Het is daarmee de meest vertegenwoordigde episode uit het Nieuwe Testament – maar wel met variaties. Zo moest in raam 7 het vastnagelen van Christus aan het kruis worden verbeeld: 'Hier werdt Ons Heer gherect ende ghenagelt op dat cruce liggende in der eerden.' In de beschrijving van raam 11 en raam 60 worden ook de gekruisigde misdadigers

66 J.P. Esther, J. de Grauwe & V. Desmet, *Het kartuizerklooster binnen Brugge. Verleden en toekomst* (Brugge, s.a.), 20. Op basis van Soenen 1978 lijkt in het klooster Scheut geen exemplaar van *De Imitatione Christi* aanwezig te zijn geweest.

67 Namelijk op de ramen 7, 11, 24, 34, 60, 74.

68 Beschrijving raam 11: 'Hier hang Ons Heer tussehe twee stakers ende met een rolle spreekt totten rechterhand: "memento mei cum veneris in regnum tuum". Item de ingel ende de duvel halen de zielen.' Beschrijving raam 60: 'Hier is Ons Heere ghecrucyst et beide stakers Int cleyne. Item onder zo sniden de ioden zijn roc in vier stucken ende dubbelen om den onder roc oft trocken loth.' Maria en Johannes ontbreken in de beschrijvingen opmerkelijk genoeg, terwijl zij in de beeldtraditie vrijwel altijd bij de Kruisiging aanwezig zijn. Misschien werd hun aanwezigheid daarom vanzelfsprekend gevonden.

69 Zie voor het halen van de zielen van de gekruisigde misdadigers aan weerszijden van Christus door de duivel en een engel bijvoorbeeld C.J.F. van Schooten en W.C.M. Wüstefeld, *Goddelyk geschilderd. Honderd meestenverken van Museum Catharijneconvent* (Utrecht/Zwolle 2003), 38 (*Tafereelen uit het lijden van Christus*, anoniem, Noordelijke Nederlanden, ca. 1470) en p. 72 (*Fontein des Levens*, Meester van de Levensbron, Noordelijke Nederlanden, ca. 1511).

Bij de beschrijving van de Kruisiging in raam 24 wordt ook melding gemaakt van andere personen: 'Hier hanc Ons Heere aen den cruce ende alle mensche, ionc ende out, edel ende snoo, rijc ende aerm, weerlic ende gheestelic sonder eenich ordinancie aenbeden God ronsoms dat cruce.' Het is de vraag hoe deze voorstelling er uitgezien moet hebben. Hoogstwaarschijnlijk was dit een Kruisigingscène waarbij mensen van alle leeftijden en rangen en standen in aanbidding naar Christus als verlosser opkijken – misschien enigszins vergelijkbaar met zestiende-eeuwse prenten van Christus als levensbron, omringd door mannen, vrouwen, kinderen en kreupelen die hopen op verlossing (afb. 11).⁷⁰

Ook in raam 34 was een Kruisiging gepland, waarbij de bekering van de centurio centraal stond, zoals blijkt uit de toegevoegde teksten: 'Hier hanc Ons Heere aent cruce seggende in een rolle: "In manus tuas commendo spiritum meum" ende centurio sprac in een rolle: "Verus filius Dei erat iste"'.⁷¹ Tot slot was de ruimte in het vierenzeventigste raam bedoeld voor de scène Christus op de Koude Steen, een thema dat niet aan de bijbel ontleend was, maar in de laatmiddeleeuwse kunst als verbeelding van Christus' lijden geliefd werd.⁷²

Naast de Passiescènes is een groot aantal ramen gewijd aan het Openbare Leven van Christus, maar liefst 31 stuks, terwijl deze thema's in de Nederlandse schilder- en prentkunst van de zestiende eeuw relatief weinig voorkomen.⁷³ In het programma is slechts in drie ramen plaats voor gelijkenissen, die in de bijbel toch ook een belangrijke plaats innemen en in de loop van zestiende eeuw omwille van hun morele betekenis in de Nederlandse kunst steeds geliefder werden.⁷⁴ Hoewel er ook enkele bijbelpassages uit Handelingen worden genoemd, zoals de Genezing van een verlamde man door Petrus (raam 48), de Steniging van Stefanus (raam 3), en de Bekering van Paulus (raam 25) zijn het dus vooral de verhalen uit de evangeliën – met daarin de nadruk op de Passie en het Openbare leven van Christus – die op de glasramen te Scheut dienden te worden afgebeeld.

70 Zie voor dit thema M.B. Wadell, *Fons Pietatis. Eine ikonographische Studie* (Göteborg 1969).

71 'Werkelijk Hij was de Zoon van God'; Luc. 23:46, Mat. 27:54, Marc. 15:39.

72 Beschrijving raam 74: 'Hier zidt Ons Heere opt zijn cruys doorwont oft op een steen welcke hadde twe gaten daer zijn voeten onder duer stecke ende men geeft hem te drinc[en] eec mit galle.' Het onderschrift (8b) wijst op het moment dat Christus een mengsel van gal en wijn te drinken krijgt. (Mat. 27:34). Voor een Christus op de Koude Steen uit de beeldhouwkunst, zie bijvoorbeeld P. van Daël, *De Verbeelding van het Woord z. De Middeleeuwen (600-1500). Een iconografische studie* (Kampen 2003), 72 (afb. 51).

73 Wel echter in *Dat leven ons Heeren van Lieven de Witte* (1537), een boekje met houtsneden over het leven van Christus, zie I.M. Veldman en K. van Schaik, *Verbeelde boodschap. De illustraties van Lieven de Witte bij 'Dat leven ons Heeren'* (Haarlem/Brussel 1989).

74 De eerste gelijkenis, die van de arme Lazarus en de rijke man komt voor in raam 45: 'Hier sal staen vanden rike vrecke ende Lazarus biddende aelmoesen. Int cley[n] hoe die rike sidt int vier ende bid Abraham om gracie.' De tweede gelijkenis, die van de Barmhartige Samaritaan diende te worden uitgebeeld op raam 72: 'Dat evangele vanden Samaritaan hoe dat hi plaetsterde den pelgrem die den Levijt ende priester lieten liggen.' De derde en in het beeldprogramma laatste opgenomen gelijkenis, namelijk in raam 79, is die van de hebzuchtige boer: 'Hier staed een man hebbende rons om hem alle zijn goet, coren ende gout ende een tafel wel scoone gedec ende Ons Heere uten hemel seyt in een rolle 'stulte hac nocte animam tuam repetunt a te.' Over toenemende populariteit gelijkenissen in de zestiende en zeventiende eeuw: M. Faries in *Kunst voor de Beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*, tent. cat. Rijksmuseum (Amsterdam 1986), 236; I.M. Veldman, 'Het koninklijke bruilofsmaal. De uitbeelding van een gelijkenis in de Nederlanden', *Kunstlicht* 23 (2002), nr. 1-2, 67-71.

Scènes met de geschiedenis van de kartuizerorde

Terwijl het middelste en onderste deel van de ramen van Scheut waren gewijd aan bijbelse tafereelen uit respectievelijk het Oude en het Nieuwe Testament, was het bovenste deel bestemd voor tafereelen uit de geschiedenis van de kartuizerorde en haar belangrijkste heiligen. Om precies te zijn, 34 van de 93 ramen hadden een onderwerp uit de geschiedenis van de orde, drie handelden over de geschiedenis van het Mariabeeldje te Scheut. Om met dat laatste te beginnen: raam 93bis – dat is het eerste raam als men de kruisgang met de klok mee volgde, verbeeldde een aantal armen die hun krukken aan Onze Lieve Vrouw gaven; raam 92 toont een grote volksmenigte die het beeldje kwam aanbidden: de zieken werden beter, de blinden ziende, de kreupelen gaande. Raam 89 moest de weergave bevatten van de kapel van Onze Lieve Vrouw, waarbij broeders en leken gezamenlijk het koor en een aantal cellen bouwden:

Hier salmen stellen een groote capelle in formen ende manieren alsoe Onser-Liever-Vrouwen capelle es ende diverse wercklieden die daer aen maken een loegewerck van tconvents choer ende cleijn cellekens die van weerlijcke lieden ende oec broeders gemaect worden.

De ramen 1 tot 34, van het zuidwesten uit te volgen tegen de klok in – dus in dezelfde volgorde als de ramen van het Oude Testament – gaven een min of meer aaneengesloten verhaal, op basis van drie heiligenlevens. Achtereenvolgens behandelden zij het ontstaan van de orde tot de bevestiging ervan door paus Alexander III in 1177, grotendeels op basis van het Leven van Bruno van Keulen (raam 1-17), delen uit de *vitae* van Antelmus (18-23) en uit die van Stephanus van Châtillon 24-34).

Bruno van Keulen (ca. 1030-1101) geldt als de stichter van de kartuizerorde. Volgens de legende zou hij hebben meegemaakt hoe zijn oude leermeester, bij zijn begrafenis tot driemaal toe van zijn baar oprees en zich beklaagde over zijn lot. Daarop trok hij met zes volgelingen naar bisschop Hugo van Grenoble, aan een droom van Hugo ontleende men vervolgens de plaats van een nieuw klooster, in de woestenij van de Alpen. Rond 1510 begonnen de kartuizers een proces dat moest leiden tot zijn heiligverklaring en in 1514 erkende paus Leo X dat Bruno behoorde tot de heiligen van de orde.

De heiligverklaring van Bruno vormde ongetwijfeld de context tot het ontstaan van twee belangrijke drukken. In 1510 verscheen de oudste druk van Guigo de Castro's *Statuta ordinis Cartusienensis*, bij Johann Amerbach te Basel. Omstreeks 1515 verscheen de *Vita beati Brunonis*, bij Froben, eveneens in Basel.⁷⁵ Een exemplaar van het eerstgenoemde werk was aanwezig in de bibliotheek van Scheut,⁷⁶ en het klooster beschikte, in 1551

75 Zie voor de geschiedenis van de *Vita beati Brunonis*: James Hogg, 'Lives of Saint Bruno', *Analecta cartusiana* 214 (Salzburg 2003), 17-41, aldaar vooral 24.

76 Hier werden gebruikt de exemplaren in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, respectievelijk 232 B 1 en 231 B 23. Vergelijk: L. Indestege, 'Aus der Binderei der ehemaligen Kartause in Scheut bei Brüssel', *Gutenberg Jahrbuch* 17 (1964), 350-353; Michel de Waha, 'Reliure et politique à Bruxelles au XV^e siècle. A propos des reliures de la Chartreuse de Scheut', *Le livre et l'estampe* 25 (1979): 107-159, aldaar 109. Voor een beschrijving van deze druk, zie: Hubertus Maria Blüm, 'Ursprung und Geschichte der Ordensstatuten der Kartäuser', in: Zadnikar, Marijan; Wienand, Adam, *Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche*, (Keulen 1983), 38-49.

ORIGO ORDINIS CARTVSIENSIS

Iusto dei iudicio accusat⁹ sum. Iusto dei iudicio iudicatus sum. Iusto dei iudicio cōdemnat⁹ sum



Episcopus fugiens se: mansi in solitudine. Psal. 54.



Episcopus vidit in somnio diuinum in solitudine sibi habitaculum cōstruere



Bruno et socii eius cadit ad pedes episcopi petentes sibi dari locum.



Episcopus stellas sibi ducatu per montibus ostendit ipsius locum.



In loco eius demoni straro edificant.



Larussa cōstruere in cellis contemplant.



Afb. 12: Houtsnede met de belangrijkste momenten uit het leven van Bruno en de stichting van de kartsuizerorde. Guigo de Castro, 'Statuta ordinis Cartusiensis' (Basel, Johann Amerbach, ca. 1515) exemplaar KB 's-Gravenhage 232 B 1

althans, eveneens over een gedrukte versie van het leven van Bruno; dit werk circuleerde toen over de verschillende cellen.⁷⁷ In beide drukken bevindt zich een identieke hout-sneede, waarin in negen paneeltjes de belangrijkste momenten uit het leven van Bruno en de stichting van de orde worden gememoreerd (afb. 12). De eerste drie glasramen van Scheut lijken direct te zijn ontleend aan deze hout-sneede.⁷⁸ De afhankelijkheid kan worden geïllustreerd aan de hand van het tweede paneeltje binnen de hout-sneede. Daarop zien we een dode recht overeind zitten op een baar, hij wordt omgeven door een groep mensen – het gaat hier uiteraard over de begrafenis van Bruno's leermeester. Een van de aanwezigen draagt een stola, een andere een kruis. Boven het plaatje staat: 'Justo Dei iudicio iudicatus sum'. Dezelfde scène moest worden afgebeeld in het tweede raam van Scheut. Het handschrift geeft de volgende beschrijving:

Hier rijst de doode uter baren seggende in een rolle *justo Dei iudicio iudicatus sum* en de priesters staen daer en die ghene die rouwe draghen en oec noch ande[r] vel personen.

Terwijl de ramen 1 tot 3 direct refereren aan de hout-sneede, vormen raam 4, 5 en 6 een meer vrije interpretatie van de andere paneeltjes van de hout-sneede. De ramen 7 tot en met 13, waarin de omgang van Bruno met de hertog van Calabrië en de wonderen na zijn dood worden verbeeld, zijn in essentie gebaseerd op de eerder genoemde *Vita* van Bruno, verschenen omstreeks 1515. Voor zover bekend werden deze episodes hier voor het eerst gememoreerd.⁷⁹

De afhankelijkheid van het ontwerp van de druk van ca. 1515 – of eventueel van die van 1510 – wordt opnieuw duidelijk op een raam aangebracht tussen de ramen 10 en 11, die we voor het gemak maar het nummer 10bis zullen meegeven (afb. 13). Raam 10bis heeft een afwijkende vorm: de onderste drie panelen ontbreken, en in plaats daarvan is een deur aangebracht.⁸⁰ Het moet hier gaan om één van de vier toegangen tot het pand-hof. Boven de deur is een afbeelding van een boom, groeiend uit de zijde van de heilige Bruno weergegeven. In deze boom zijn dan weer schematisch medaillons van tien personen afgebeeld, met hun naam erbij. De afbeelding van deze boom komt exact overeen met de zogenaamde 'arbre généalogique' van de orde, voor het eerst gepubliceerd in de genoemde druk van 1510 (afb. 14), en later weer opgenomen in die van ca. 1515. De boom symboliseert, naar voorbeeld van de boom van Jesse, de geestelijke vruchtbaarheid van de orde, hoe het leven van de heilige Bruno leidde tot navolging.⁸¹

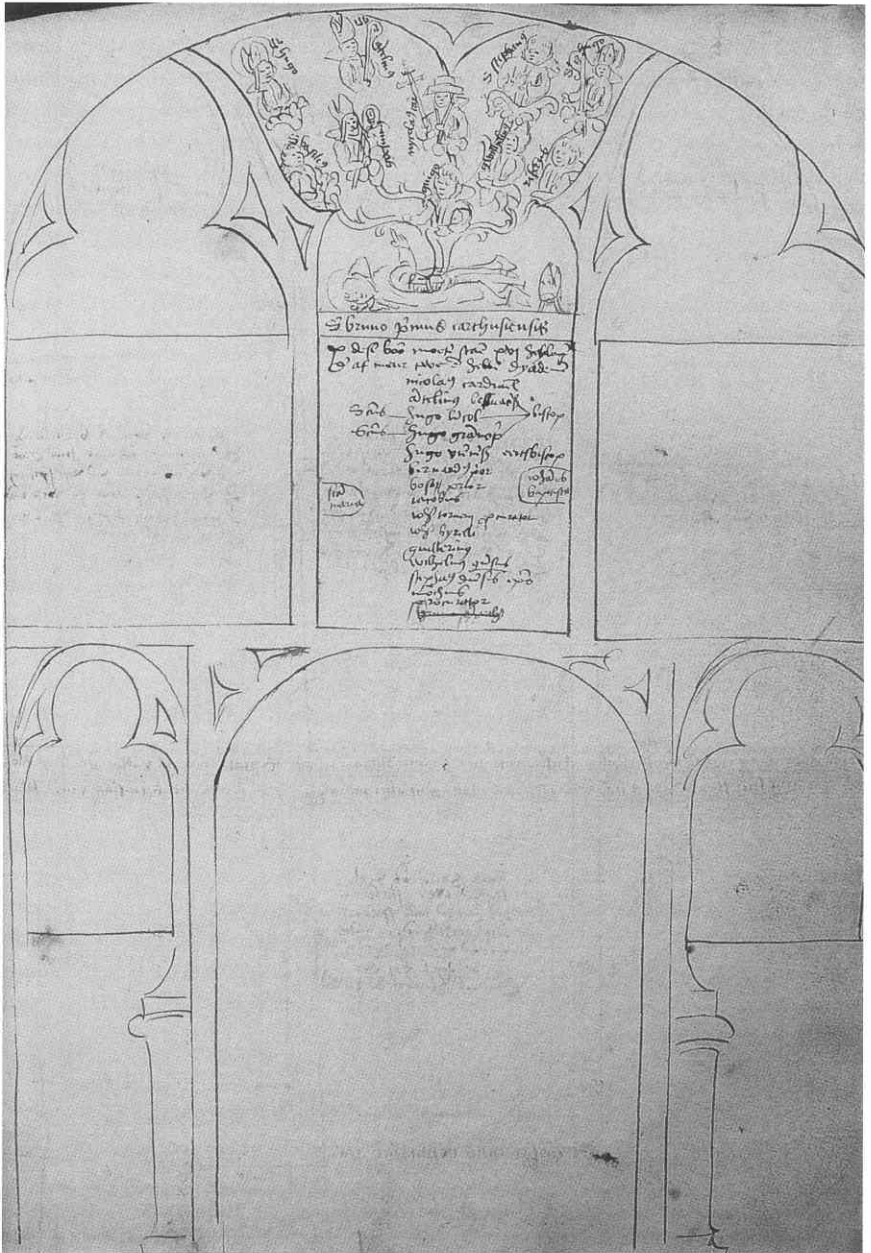
77 Micheline Soenen, 'Les manuscrits liturgiques de la chartreuse de Scheut d'après une liste de 1551', *Archives de bibliothèques de Belgique* 49 (1978) 488-503, aldaar 503.

78 Een directe ontleening van een muurschildering aan een blokboek wordt ook vermoed bij een van de muurschilderingen in de begijnhofkerk Sint-Agnes te Sint-Truiden. Zie: Marja Buyle, 'De kleurige afwerking van de gotische architectuur', in Marja Buyle e.a. (red.), *Gotische architectuur in België* (Tiel 1997), 205-233, aldaar 218-219. Met dank aan Jan de Putter (Leiden) die ons op deze parallel wees.

79 Hogg 2003, 24.

80 Exact tegenover 10bis bevindt zich 58bis, dat in het ontwerp werd aangeduid als "ianua aquilionaris", noordelijke deur of toegang.

81 Zie voor deze stamboom: Dominique Donadieu-Gigaut, 'L'arbre "généalogique" des chartreux', in: James Hogg, Alain Girard, Daniel le Blévec (eds.), *Saint Bruno et sa postérité spirituelle*, *Analecta cartusiana* 189 (Salzburg 2003) 141-149; vergelijk: Juan Mayo Escudero, *Iconografía de São Bruno*, *Analecta cartusiana* (Salzburg 2006).



Afb. 13: 'Arbre généalogique' met de belangrijkste heiligen van de kartuizerorde. Raam 10bis (detail), Ministerie van buitenlandse zaken, Archiefdienst, dossier nr 245

Hoewel het duidelijk is dat de druk hier tot voorbeeld van het raam heeft gediend, suggereert de ontwerper enkele afwijkingen. In de begeleidende tekst staat namelijk: 'Op desen boom moeten staen XVI heyligen daer af maer twe en hebben dyademen', en dan volgen de namen van de zestien, die maar deels overlappen met de tien in de schets van de boom. Wel staan links en rechts van dit lijstje 'Sancta Maria' en 'Johannes Baptista', die ook op de houtsnede voorkomen (afb. 13).

Het is eveneens mogelijk globaal de bron aan te duiden voor het ontwerp van de ramen met betrekking tot Antelmus en Stephanus. Zij werden gebaseerd op de *vitae* van beiden. Misschien waren die opgeschreven in de vierdelige *Legenda sanctorum*, die sedert 1464-1468 aanwezig was in de bibliotheek van Scheut.⁸² Antelmus en Stephanus werden gerekend tot de belangrijkste heiligen van de kartuizerorde.⁸³ Antelmus (1107-1178) werd geboren in de omgeving van Chambéry. Na een bezoek aan een van de kartuizerkloosters besloot hij tot deze orde toe te treden en spoedig werd hij benoemd tot prior van de *Grande-Chartreuse*, later tot de eerste prior-generaal van de orde. Als leider van de kartuizers, slaagde hij erin deze orde een zelfstandige status te geven: het eerste generaal-kapittel vond plaats en de statuten van de orde werden uitgebreid. In 1163 werd hij benoemd tot bisschop van Belley, maar aan het eind van zijn leven zou hij hernieuwd intreden in de kartuizerorde. De ramen vestigen in zes episodes de aandacht op zijn leven, zijn dood en de door hem verrichte wonderen. Zo wordt afgebeeld hoe Antelmus tijdens een hongersnood ruimhartig koren schonk aan de armen, maar doordat een engel zijn voorraden aanvulde, bleven deze op peil. Het laatste raam in deze reeks toont hoe engelen kaarsen ontstaken bij de begrafenis van de heilige, en hoe vele zieken en kreupelen baat vonden bij een bezoek aan zijn graf. De verschillende episodes worden eveneens beschreven in de *vita* van de heilige.⁸⁴

Stephanus van Châtillon (ca. 1150-1213), trad in 1175 in de kartuizerorde. Zeer tegen zijn zin werd hij benoemd tot bisschop van Die, maar in de geest bleef hij een echte kartuizer en bleef hij de orderegels zoveel mogelijk trouw. In 1222 en 1232 probeerde men hem heilig te laten verklaren, maar vergeefs. In de zestiende eeuw werd een nieuwe poging tot canonisatie gedaan, die leidde tot de signalering van nog eens 25 wonderen, door de heilige verricht in de jaren 1477-1515. Het initiatief bleef opnieuw vruchteloos, maar het is wel duidelijk dat de herinnering aan Stephanus levendig was toen de ramen werden vervaardigd. Ten dienste van de eerste poging tot heiligverklaring werd een *vita* opgesteld, en een lijst met door hem verrichte wonderen – 41 volgens de ene versie, 64 volgens de andere. Niet minder dan elf ramen van Scheut werden aan deze heilige gewijd, daarbij werd het dertiende-eeuwse heiligenleven als uitgangspunt gebruikt.⁸⁵ Als voorbeeld uit deze reeks geven we hier de tekst over zijn optreden bij een naderend noodweer, wanneer

82 Soenen 1978, 496-497.

83 De ontwerper van de glasramen had hieraan nog de heiligen Hugo van Grenoble en Hugo van Lincoln kunnen toevoegen, maar hij liet hen om onbekende redenen weg. Vergelijk: Tom Gaens, Jan De Grauwe, *De kracht van de stilte. Geest en geschiedenis van de kartuizerorde* (Leuven 2006), 10.

84 Gebaseerd op de *Vita* uitgegeven in de *Acta Sanctorum Junii V. Sanctus a die XXV usque ad finem mensis* (Antwerpen 1709) 226-238. Zie voor Anthelmus: Charles Vens, 'Antelmo di Chignin, vescovo di Belley', in: *Bibliotheca Sanctorum* (13 dln, 1961-1970) II, k. 48-50.

85 *Acta Sanctorum* Septembris III (Antwerpen 1750), 188-194.



Afb. 14: 'Arbre généalogique' met de belangrijkste heiligen van de kartuizerorde. Guigo de Castro, *Statuta ordinis Cartusiensis* (Bazel, Johann Amerbach, ca. 1515) exemplaar KB 's-Gravenhage 232 B 1

hij zijn bisdom voor een ramp behoedt. Het ontwerp van de ramen volgt globaal het verhaal, dat voorkomt in de *Vita*:⁸⁶

Cum maxima tempestas grandinum esset exorta, ita ut patria periclitari videretur, signam crucis contra ipsam emittens, statim ipsam fugavit.

Hier wilde den hagel ende blixem commen maer Sinte Steeven biscop maecte een cruys tegen tgheweerte ende het en viel niet een hagel in zijn bisdoem.

⁸⁶ Jean Adhémar, 'Les tentatives pour la canonisation d'Étienne de Châtillon, évêque de Die au XIIIe et au XVe siècle', *Revue Drômoise Valence* 84 (1984), 153-172. Zie voor een korte levensbeschrijving: Émile Brouette, 'Stefano di Châtillon', in: *Bibliotheca Sanctorum* (13 dln, 1961-1970) XI, k. 1396-1398.

Ook de overige tien ramen met betrekking tot Stephanus werden gebaseerd op deze *vita*. Overigens is het opvallend dat Stephanus, in weerwil van het feit dat hij niet was gecanoniseerd, in de ramen consequent wordt aangeduid als 'Sinte Steeven'.⁸⁷

De ramen gewijd aan de kartuizerorde en de kartuizer heiligen vertellen een ander verhaal dan de bijbelse ramen. Terwijl de nieuwtestamentische taferelen een illustratie, of bevestiging bevatten van de oudtestamentische verhaallijn, ontbreekt een dergelijke directe relatie met de kartuizerramen. Die doen een eigen relaas. Eerst wordt het ontstaan van de orde verteld, daarna de wonderdaden van twee belangrijke ordeheiligen. Met de grote nadruk op de vele wonderen laten zij de toeschouwer zien hoe God werkzaam is door de kartuizerorde. Een kartuizer passant kon zo getroffen worden door de rol van zijn orde in de heilsgeschiedenis en zo aangezet worden tot navolging. Nog vele ramen waren beschikbaar om dat te boekstaven.

Conclusie

Het Brussels handschrift met de beschrijving van de glasramen in de pandgang van het klooster Scheut is een unieke bron vanwege het grote aantal opgenomen ramen, de uitvoerige beschrijving van hun iconografie en de 'regie-aanwijzingen' die er ten behoeve van de uitvoering in zijn opgenomen. Het functioneerde als werkdocument ten behoeve van de uitvoerders van ramen. Hoogstwaarschijnlijk werd het programma tevens gebruikt om gulle gevers te werven voor de bekostiging van het glas – op het moment dat programma gereed was had men potentiële schenkers wat te bieden. Het handschrift laat zien dat een programma voor een serie glasramen van te voren zeer systematisch en tot in detail uitgedacht werd. Interessant is dat zich voor de iconografie een aantal directe en indirecte bronnen laat aanwijzen, zoals de *Historia scholastica* (of een historiebijbel gebaseerd op de *Historia scholastica*), de *Biblia Pauperum* en het *Vita* van de heilige Bruno. Iconografisch is het programma bijzonder rijk, zowel wat betreft de ramen met typologische verbanden tussen het Oude en Nieuwe Testament als wat betreft de episodische verhalen uit de geschiedenis van de kartuizerorde. Bijzonder is bovendien dat in de glasramen de chronologie van het Oude Testament gevolgd is. Anders dan in de *Biblia Pauperum* stond hier dus niet het Nieuwe Testament, maar het Oude Testament centraal.

Er zijn in de zestiende-eeuwse Nederlanden veel ensembles van glasramen gemaakt – veel meer dan we beseffen omdat er zoveel verloren gegaan is. Aan al die glasramen gingen plannen op papier vooraf, nog voor de ontwerptekeningen gemaakt werden. Van de glasramen in de Sint-Janskerk in Gouda was al bekend dat er een programma op papier bestaan moet hebben. Is in Gouda het zestiende-eeuwse glas bewaard gebleven en ging het programma verloren, in Scheut is het omgekeerde het geval. Het 'beeldprogramma Scheut' is daarmee een prachtig voorbeeld van wat er in de zestiende eeuw meer gemaakt moet zijn en later verloren ging: een systematisch, goed uitgedacht iconografisch programma voor een prestigieuze reeks glasramen, met zorg uitgeschreven alvorens men tot de productie van het glas overging.

87 Adhémar 1984.